

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 20 (2017)

Μουσική, χορὸς καὶ λιπαρὴ εὐωχία: Λογοτεχνικὲς εἰκόνες τῆς Παφλαγονίας κατὰ τὴ Μέση Βυζαντινὴ περίοδο

Χάρης Μεσσῆς

doi: [10.12681/deltiokms.26123](https://doi.org/10.12681/deltiokms.26123)

Copyright © 2021, Χάρης Μεσσῆς

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μεσσῆς Χ. (2021). Μουσική, χορὸς καὶ λιπαρὴ εὐωχία: Λογοτεχνικὲς εἰκόνες τῆς Παφλαγονίας κατὰ τὴ Μέση Βυζαντινὴ περίοδο. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, 20, 63–88. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.26123>

Χάρης Μεσσής

ΜΟΥΣΙΚΗ, ΧΟΡΟΣ ΚΑΙ ΛΙΠΑΡΗ ΕΥΧΩΙΑ: ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΠΑΦΛΑΓΟΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Εισαγωγή¹

Ήταν μια φορά κι έναν καιρό μια χώρα παράξενη που βρισκόταν στα βόρεια της άγριας Ανατολής. Έτσι θα μπορούσε να άρχιζε μια ιστορία που θα περιλάμβανε περιέργα, αξιοθαύμαστα, ακόμη και τερατώδη διηγήματα για μια γεωγραφική περιοχή που αποκτά συμβολική διάσταση στη μεσοβυζαντινή κουλτούρα, την Παφλαγονία. Οι κειμενικές αναφορές που σχετίζονται με αυτήν εντοπίζονται σε μια περίοδο που εκτείνεται από τον 9ο έως τον 12ο αιώνα και αφορούν κυρίως λογοτεχνικά κείμενα (επίγραμμα και επιστολογραφία).²

1. Το κείμενο αυτό είναι η ελληνική μορφή ενός άρθρου το οποίο έχει δημοσιευθεί στο I. Anagnostakis – A. Pellettieri (eds), *Latte e latticini. Aspetti della produzione e del consumo nelle società mediterranee dell'Antichità e del Medioevo*, Lagonegro 2016, σσ. 159-171, και έχει εμπλουτιστεί με το τμήμα που αφορά τη μουσική, από το άρθρο μου “Régions, politique et rhétorique dans la première moitié du Xe siècle: le cas des Paphlagoniens”, *Revue des Études Byzantines* 73 (2015), σσ. 99-122 (στο εξής: Messis, “Régions”). Σε πολλά σημεία έγιναν βιβλιογραφικές συμπληρώσεις.

2. Για την Παφλαγονία στην Ύστερη αρχαιότητα και τη Βυζαντινή περίοδο, βλ. J. Turcevic, “Ch. Claudianus und Joannes Lydos. Zur Frage der Herkunft Claudians”, *Byzantinische Zeitschrift* 34 (1934), σσ. 1-9· K. Belke, *Paphlagonien und Honorias*, Βιέννη (στο εξής: Belke, *Paphlagonien*)· P. Magdalino, “Paphlagonians in Byzantine High Society”, στο Σ. Λαμπάκης (επιμ.), *Η βυζαντινή Μικρά Ασία*, Αθήνα 1998, σσ. 141-150 (στο εξής: Magdalino, “Paphlagonians”)· Τ. Λουγγής, «Παφλαγονία», στο Β. Βλυσίδου και άλλοι (επιμ.), *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, Αθήνα 1998, σσ. 275-285· J. Schamp, “Claudien le ‘Paphlagonien’, poète d’Alexandrie”, *Latomus* 60 (2001), σσ. 971-991· S. Mitchell, “The Ionians of Paphlagonia”, στο T. Witmarsh (ed.), *Local Knowledge and Microidentities in the Imperial Greek World*, Cambridge 2010, σσ. 86-110· Ch. Messis, “Régions”.

Η περιοχή εμφανίζει διττή εικόνα στα βυζαντινά κείμενα. Στη μεσοβυζαντινή επιστολογραφία παρουσιάζεται ως χώρα παραγωγικής ένδειας. Ο Ιωάννης Μαυρόπουλος τον 11ο αιώνα, ένας ακραιφνής, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, Παφλαγόνας,³ σε μία από τις επιστολές του παρουσιάζει τη γενέθλια γη ως τόπο στερημένο από κάθε φυτική παραγωγή, με την εξαίρεση των σιτηρών: «Ο τόπος είναι έρημος, ακατοίκτης, χωρίς χάρες, χωρίς δένδρα, χωρίς χλόη, χωρίς δάση, χωρίς σκιά, τόπος πλήρους αγριότητας και αφρόντιστος, που πολύ απέχει από τη φήμη και τη δόξα του. Έχει αρκετή παραγωγή σιτηρών, παρόλο που αυτή αποκτάται με πολύ μόχθο. Όσον όμως αφορά το κρασί και το λάδι, τα προϊόντα δηλαδή που απομένουν, υπάρχει έλλειψη και μάλιστα παντελής ένδεια. Σε αυτά θα προσέδετα τα φρούτα, τα ψάρια και όσα φέρνουν ανακούφιση σε αρρώστους, σαν κι εμένα, καθώς και όσα είναι αναγκαία για να στηθεί ένα πλουσιοπάροχο τραπέζι».⁴ Για τον Μαυρόποδα, το αδιαμφισβήτητο συμβολικό κεφάλαιο (φήμη και δόξα) που διαθέτει η Παφλαγονία δεν ανταποκρίνεται στις πραγματικές οικονομικές της δυνατότητες. Αυτή η σχεδόν επική εικόνα της ένδειας της παφλαγονικής γης, που αποτελεί είδος ρητορικής επιστολογραφικής έμφασης⁵ και δεν λαμβάνει υπόψη τη γεωγρα-

3. A. Karpozilos, *The Letters of Ioannes Mauropoulos Metropolitan of Euchaita*, Θεσσαλονίκη 1990 [CFHB 34], επ. 9.15 (στο εξής: Karpozilos, *The Letters*).

4. Karpozilos, *The Letters*, επ. 64.56-62: «έρημία χώρας πολλή, αοίκητος, άχαρις, άδενδρος, άγλος, άξυλος, άσκιος, άγριότητος όλη και άκηδίας μεστή, πολύ και τής φήμης και τής δόξης ένδέουσα· από καρπού σίτου μέν, καν σν πολλοίς και τούτο καμάτοις, εύδυνουμένη δ' ούν όμως, οίνου δέ και έλαιού, τών έξής έπιφερομένων, άπορίαν και ένδειαν παντελή δυστυχούσα. Προσθήσω δέ και όπώρας και ίχθύων προς έτι και όσα νοσούσιν άνθρώποις καθ' ήμās εις παραμυδιαν ή και άλλως τοίς εύτραπέζοις εις άπόλαυσιν έπιτήδεια».

5. Χρησιμοποιώντας μια ανάλογη εικόνα ο Λέων, μητροπολίτης Συννάδων, περιγράφει τον 10ο αιώνα μια περιοχή της Μικράς Ασίας που μοιράζεται με την Παφλαγονία το ίδιο άνυδρο τοπίο, M. Pollard Vinson, *The Correspondence of Leo, metropolitan of Synada and Syngellus*, Ουάσιγκτον 1985 [CFHB 23], επ. 43. 7-13 (σ. 68), απευθύνεται στον αυτοκράτορα: «Δεν παράγουμε λάδι, χαρακτηριστικό που μοιραζόμαστε με όλους τους πληθυσμούς της Ανατολής. Η γη μας δεν παράγει κρασί, καθώς βρίσκεται σε υψόμετρο και είναι τραχειά(ς). Χρησιμοποιούμε ζάρζανο αντί ξύλου, που είναι κατεργασμένη κοπριά, υλικό ατιμότατο και δυσωδέστατο. Όλα τα υπόλοιπα, όσα χρησιμοποιούνται από υγιείς και ασθενείς, εισάγονται από το Θρακήσιο, την Αττάλεια και την ίδια τη βασιλεύουσα» («έλαιον γάρ ού γεωργούμεν· τούτο κοινόν τοίς Άνατολικοίς έχομεν πāsιν· οίνον ή καθ' ήμās ού δίδωσιν, ύψηλης και ταχίνης (τραχειας;) λαχούσα τής θέσεως· αντί ξύλου τῷ ζαρζάνῳ χρώμεθα, όπερ έστιν έπιμελείας άξιωδείσα κόπρος,

φική ποικιλία μιας ευρύτερης γεωγραφικής ζώνης, αλλά αποζητά να δημιουργήσει ένα συγκεκριμένο αναγνωστικό αποτέλεσμα, δεν ανταποκρίνεται πάντα σε αυτά που γνωρίζουμε από άλλα κείμενα, αλλά και από τα αρχαιολογικά τεκμήρια για την Παφλαγονία.⁶ Αν για κάποιους η περιοχή οφείλει να αντιπαραβληθεί με το σκυδικό τοπίο (ο Λέων ο Διάκονος τον 10ο αιώνα μιλά για «παφλαγονική ερημία», με σαφή αναφορά στην παροιμιώδη «σκυδική ερημία»⁷), σε άλλα κείμενα, αγιολογικά αυτήν τη φορά, επιδιώκεται η δημιουργία του αντίθετου αναγνωστικού αποτελέσματος: για να εγκωμιάσουν τον κεντρικό ήρωα, οι συγγραφείς εγκωμιάζουν ταυτόχρονα τον τόπο καταγωγής του. Έτσι, «η Παφλαγονία δωρίζει στη βασιλεύουσα τα αναγκαία και δωρίζει στην οικουμένη όσα καλά παράγει», σύμφωνα με τον βιογράφο της αυτοκράτειρας Θεοδώρας.⁸ Υπάρχει λοιπόν μια «επιστολογραφική» Παφλαγονία, χώρα ακραίας ένδειας, και μια «αγιολογική» Παφλαγονία, χώρα μυδικής ευπορίας. Η ταυτόχρονη εικόνα της «βαρβαρικής» ερημίας και της αμάλθειας αφθονίας υποδεικνύουν τα όρια της ρητορικής χρήσης του συγκεκριμένου τόπου στη γεωγραφική αλλά και στη ρητορική του σημασία. Οι δύο εικόνες οφείλουν περισσότερα στις συμβάσεις του κειμένου στο οποίο εντάσσονται, παρά στην ίδια την πραγματικότητα. Γνωρίζουμε πως κάποιες περιοχές της Παφλαγονίας παράγουν κρασί (Τίος, Ηράκλεια κ.ά.)⁹ και, φυσικά, η περιοχή διαδέτει κοπάδια ζώων (αιγοπροβάτων και ενδεχομένως βοοειδών), που εξασφαλίζουν την ευημερία της.¹⁰ Στον Βίο του Παφλαγόνα αγίου Φιλαρέτου,

πράγμα καὶ ἀτιμώτατον καὶ δυσωδέστατον· τὰ γὰρ ἄλλα ὅσα νοσοῦσιν ἢ ὑγιαίνουσιν εἰσιν ἐπιτήδεια ἀπὸ τοῦ Θρακησίου καὶ τῆς Ἀτταλείας καὶ αὐτῆς τῆς βασιλευούσης ἐρανιζόμεθα»). Για τις περιγραφές του Λέοντος Συννάδων, βλ. L. Robert, “Les kordakia de Nicée, le combustible de Synnada et les poissons-scies. Sur des lettres d’un métropolitain de Phrygie au Xe siècle. Philologie et réalités, II”, στο *Journal des savants* 1962, σσ. 5-74.

6. Για τη γεωγραφική ποικιλία της περιοχής, βλ. Belke, *Paphlagonien*, σσ. 48-56· για την τοπική οικονομία, *αυτόθι*, σσ. 138-151.

7. C. Hase, *Leonis Diaconi Caloensis Historiae Libri decem*, Βόννη 1828, σ. 40.3.

8. Α. Μαρκόπουλος, «Βίος τῆς αυτοκράτειρας Θεοδώρας (BHG 1731)», *Σύμμεικτα* 5 (1983), σσ. 249-285, ἐδὼ κεφ. 2. 2-3, σ. 257: «Παφλαγονία... ἡ δωροφορεῖ μὲν τὰ ἀναγκαῖα τῇ βασιλίδι τῶν πόλεων, δωροφορεῖ δὲ καὶ πανταχοῦ γῆς τὰ οἰκεῖα καλά».

9. H. Beckh, *Geoponica sive Cassiani Bassi scholastici de re rustica eclogae*, Λειψία 1895, 5.2.10, σ. 126.

10. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (M. Van Der Valk, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, I-IV, Λέιντεν 1971-1987,

που χρονολογείται τον 9ο αιώνα, το κοπάδι που διαδέτει ο άγιος απηχεί έναν παλαιοδιαθητικής κοπής πλούτο: «ἦν τις ἄνθρωπος ἐν χώρα τῶν Παφλαγῶν τούνομα Φιλάρετος, καὶ ὁ ἄνθρωπος ἦν εὐγενῆς τῶν ἀπὸ Πόντου καὶ Γαλατικῆς χώρας, υἱὸς ὑπάρχων Γεωργίου τοῦ φερωνύμου. Ἦν δὲ πλούσιος σφόδρα, καὶ ἦν αὐτῷ κτήνη πολλά· βόες ἑξακόσιοι, ζεύγη βοῶν ἑκατόν, ἵπποι νομάδες ὀκτακόσιαι, ἵπποι καὶ ἡμίονοι τῆς προμοσέλλας αὐτοῦ ὀγδοήκοντα, πρόβατα χιλιάδες ἰβ'...».¹¹ Αυτή η εικόνα που υπενθυμίζει τον πλούτο του Ιώβ δεν μας επιτρέπει να θεωρήσουμε το κείμενο ως αξιόπιστη μαρτυρία για την κτηνοτροφία στην Παφλαγονία. Ο εγγονός του Φιλάρετου, που γράφει την ιστορία του παππού του, είναι ήδη ένας Κωνσταντινουπολίτης και έχει συγκεχυμένη εικόνα του τόπου καταγωγής του. Στη μικρή εισαγωγική σημείωση που μόλις είδαμε, η Παφλαγονία, ο Πόντος και η Γαλατία δημιουργούν μian ασαφή γεωγραφική ενότητα.

Αυτό που διαδέτει κατά κόρον η Παφλαγονία είναι η δυναμική της παρουσία στην κορυφή της εξουσίας, όχι τόσο μέσω των αυτοκρατόρων (Θεοδώρα, Μιχαήλ Δ', Μιχαήλ Ε'), όσο μέσω παντοδύναμων ευνούχων που διαχειρίζονται ουσιαστικά την πολιτική εξουσία του Βυζαντίου από τις αρχές του 10ου έως τα μέσα του 11ου αιώνα, με μια διακοπή στη βασιλεία των Καλπαδοκών στρατηγών, Νικηφόρου Φωκά και Ιωάννη Τζιμισκή, καθώς και στη βασιλεία του Βασιλείου Β'. Ο Κωνσταντίνος ο Παρακοιμώμενος,¹² οι αδελφοί Γογγύλιοι,¹³ ο Ιωσήφ Βρίγ-

τόμ. III, σ. 182.8-11), μιλώντας για την ομηρική έκφραση «μητέρι μήλων», κάνει λογοπαίγνιο με τις δύο σημασίες της λέξης *μήλον* (πρόβατο και φρούτο). Αναφέρει την Παφλαγονία ως παράδειγμα της κυριολεκτικής χρήσης της έκφρασης («μητέρα προβάτων»), ενώ κάθε άλλη χώρα που παράγει πολλά φρούτα (κυρίως μήλα) μπορεί να χαρακτηριστεί ως «μητέρα μήλων», μεταφορικά αυτήν τη φορά.

11. L. Rydén, *The Life of St. Philaretos the Merciful Written by his Grandson Niketas*, Ουψάλα 2002, στ. 5-10 (σ. 60). Για το κείμενο, βλ. A. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (650-850)*, in collaboration with Lee E. Sherry – Christine Angelidi, Αθήνα 1999, σσ. 281-291.

12. Για τον Κωνσταντίνο τον Παρακοιμώμενο, βλ. S. Tougher, *The Eunuch in Byzantine History and Society*, Λονδίνο 2008, σ. 142 (στο εξής: Tougher, *The Eunuch*). E. Χρήστου, *Αυτοκρατορική εξουσία και πολιτική πρακτική. Ο ρόλος του παραδυναστεύοντος στη βυζαντινή διοίκηση (τέλη 8ου – αρχές 11ου αιώνα)*, Αθήνα 2008, σσ. 199-208· Ch. Messis, *Les eunuques à Byzance, entre réalité et imaginaire*, Παρίσι 2014, σ. 183-186 (στο εξής: Messis, *Les Eunuques*).

13. Για τους αδελφούς Γογγύλιους, αλλά κυρίως για τον Κωνσταντίνο Γογγύλιο, βλ. Tougher, *The Eunuch*, σ. 141.

γας¹⁴ και, τέλος, ο Ιωάννης ο Ορφανοτρόφος¹⁵ είναι οι πιο σημαντικές προσωπικότητες στη διοίκηση της αυτοκρατορίας την περίοδο αυτή. Η παρουσία τους δημιουργεί όμως μνησικακίες και εχθρότητες, και συχνά στοχοποιείται ο τόπος καταγωγής τους. Οι παραμορφωτικές εικόνες της Παφλαγονίας γίνονται ρητορικός και λογοτεχνικός τόπος, χρησιμοποιούνται στις συγκρούσεις των λογίων μεταξύ τους ως φορείς συγκεκριμένου, αρνητικού, νοήματος και τροφοδοτούν εμμέσως την πολιτική κριτική εναντίον των προσώπων που κατάγονται από κει.

Αρχικά, στο κεφάλαιο του *Περί θεμάτων* για την Παφλαγονία διαπιστώνουμε μια σημαντική διαστρέβλωση ομηρικού αποσπάσματος. Ενώ ο Όμηρος αναφέρει: «Στους Παφλαγόνες αρχηγός ήταν ο Πυλαιμένης με την αντρίκια καρδιά, από τη χώρα των Ενετών, από όπου είναι το σόι των άγριων μουλαριών»,¹⁶ ο συντάκτης του κειμένου, που ανήκει στον κύκλο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, αναπλάθει και νοσηματοδοτεί εκ νέου την πληροφορία: «Γι' αυτό ο Όμηρος λέει ότι το γένος των μουλαριών έχει από κει την καταγωγή του, δείχνοντας έτσι τεκμήριο της κακίας και της μοχθηρίας τους».¹⁷ Η Παφλαγονία γίνεται ο τόπος της επινόησης των μουλαριών, που στη συγκεκριμένη αφήγηση λειτουργούν και ως μετωνυμία των ευνούχων, ενώ και τα δύο, μουλάρια και ευνούχοι, αποτελούν προϊόντα «της κακίας και της μοχθηρίας» των Παφλαγόνων. Η άμεση σύνδεση ευνουχισμού και Παφλαγονίας επιβεβαιώνεται από μια αναφορά του Κεδρηνού, ιστορικού του 12ου αιώνα, που ανάγεται πιθανότατα σε πρωιμότερο κείμενο: «Το δέκατο τέταρτο έτος (της βασιλείας του Θεοδόσιου του Μικρού) έγινε λιμός στον Πόντο, με αποτέλεσμα οι Παφλαγόνες να ευνουχίζουν τα παιδιά τους και να τα πουλούν».¹⁸ Η χώρα των μουλαριών γίνεται η χώρα των ευνούχων, δύο δημιουργημάτων που βρίσκονται σε πλήρη αντιστοιχία, καθώς πολλαπλασιάζονται τε-

14. Α. Μαρκόπουλος, «Ιωσήφ Βρίγγας: Προσωπογραφικά προβλήματα και ιδεολογικά ρεύματα», *Σύμμεικτα* 4 (1981), σσ. 87-115· Tougher, *The Eunuch*, σ. 152· Mesis, *Les eunuques*, σσ. 260-261.

15. Tougher, *The Eunuch*, σ. 151· Mesis, *Les eunuques*, σσ. 282-285.

16. Όμηρος, *Ιλιάδα* II.851-852: «Παφλαγόνων δ' ἠγέϊτο Πυλαιμένηος λάσιον κῆρ ἐξ Ἐνετῶν, ὄθεν ἡμίονων γένος ἄγροτεράων».

17. Α. Pertusi, *Costantino Porfirogenito De Thematibus*, Βατικανό 1952, σ. 72.10-12: «διὸ καὶ τὸ τῶν ἡμιόνων γένος ἐκεῖθεν πρῶτον ἐκφύναι λέγει, τεκμήριον τοῦτο τῆς αὐτῶν πονηρίας καὶ μοχθηρίας δεικνύς».

18. I. Bekker, *Cedrenus Georgius, Compendium Historiarum*, Βόννη 1838-1839, τόμ. I, σ. 590.7-8: «Τῷ ἰδ' ἔτει λιμός γέγονεν ἐν Πόντῳ, ὥστε τοὺς Παφλαγόνας εὐνουχίσαντας τὰ ἴδια τέκνα πιπράσκειν».

χνικά, αλλά δεν αναπαράγονται φυσικά. Οι Παφλαγόνες, λοιπόν, χρεώνονται με δύο εφευρέσεις: τα μουλάρια και τους εγχώριους ευνούχους. Είναι αυτοί που, εντέλει, μετατρέπουν το φυσικό σε αφύσικο, είτε πρόκειται περί ζώων είτε περί ανθρώπων· γίνονται δηλαδή φορείς μιας «οριακής» βαρβαρότητας, η παραδειγματική εικόνα αυτού που αντιπαρατίθεται στον αστικό πολιτισμό και στις αξίες του. Χαρακτηριστικό αυτής της αντίληψης, την οποία αποδέχονται σιωπηρά και οι ίδιοι οι Παφλαγόνες, είναι ένα ποίημα του Ιωάννη Μαυρόποδα, το οποίο περιγράφει τη μετάλλαξη που υπέστη όταν εγκατέλειψε την πατρίδα του και πήγε να ζήσει στην Κωνσταντινούπολη: «αγροίκος ήμουν χθες, τώρα όμως ένας σωστός αστός, // τότε είχα σκυμμένο το κεφάλι, τώρα βλέπω ψηλά, // τότε ήμουν κακόκεφος, τώρα είμαι χαρούμενος και γεμάτος ικανοποίηση, // τότε ασήμαντος και θλιμμένος, τώρα λαμπρός και μέγας».¹⁹ με έναν λόγο, θα προσδέταμε: τότε βάρβαρος χωριάτης, τώρα εκλεπτυσμένος αστός.

Η βασική αυτή αντίθεση ανάμεσα σε μια περιρρέουσα «φύση» και σε μια γεωγραφικά προσδιορισμένη αφυσικότητα θα καθορίσει, μέσα από μια σειρά λογοτεχνικών εικόνων και ρητορικών αντιθέσεων, και τη γενική εικόνα όσον αφορά τα πολιτιστικά αγαθά (στη συγκεκριμένη περίπτωση, τραγούδι και χορός) και τις διατροφικές συνήθειες που σχετίζονται με την Παφλαγονία.

Τραγούδι και χορός

Το σχόλιο του Αρέδα για την παρουσία πλανόδιων μουσικών από την Παφλαγονία είναι πολύ γνωστό και έχει συζητηθεί ευρέως. Σχολιάζοντας τον όρο *ἀγείροντας* στον *Βίο του Απολλώνιου του Τυανέως* του Φιλόστρατου, ο Αρέδας προτείνει την εξής ερμηνεία: «τοὺς ἀγείροντας λέγει, ἤτοι ἀγύρτας, ὧν καὶ νῦν δείγμα οἱ κατάρτατοι Παφλαγόνες (παφιλατῶνες, σύμφωνα με το χειρόγραφο F) ὥδ' αὖτις συμπλάσαντες πάθη περιεχούσας ἐνδόξων ἀνδρῶν καὶ πρὸς ὀβολὸν ἄδοντες καθ' ἐκάστην οἰκίαν».²⁰

19. P. de Lagarde, *Ioannis Euchaitorum Metropolitae quae in codice Vaticano graeco 676 supersunt*, Göttingen 1882, ποίημα 54, στ. 64-67: «ἄγροικος ἦν χθές, ἀστικός δὲ νῦν μάλα· // κάτω νενευκῶς, ἀλλὰ νῦν ἄνω βλέπων· // ἄθυμος, ἀλλ' εὐθυμος, ἡδονῆς γέμων· // μικρός, κατηφής, νῦν δὲ λαμπρὸς καὶ μέγας». Βλ. επίσης F. Bernard, "Asteiotes and the Ideal of the Urban Intellectual in the Byzantine Eleventh Century", στο *Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für frühmittelalterforschung der Universität Münster* 47 (2013), σσ. 129-142.

20. Σ. Κουγέας, «Αἰ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέδα λαογραφικὰ εἰδήσεις», *Λαογρα-*

Ο Αρέδας χρησιμοποιεί αρχικά μια λέξη με βαρύ παρελθόν. Ο όρος *αγύρτης* παραπέμπει στη δραστηριότητα των πλανόδιων μάγων, των ευνούχων και των γάλλων, των οπαδών των ανατολικών δεοτήτων, των επαϊτών και των απατεώνων, προερχόμενων συνήθως από την κεντρική Μικρά Ασία, που ονομάζεται, ανάλογα με την εποχή και τα ιστορικά συμφραζόμενα, Φρυγία, Γαλατία ή Παφλαγονία. Αυτή η λέξη υποχρεώνει στη συνέχεια τον Αρέδα να «προσαρμόσει» την πληροφορία του σε ένα χωρίο της *Πολιτείας* του Πλάτωνα, όπου το θέμα είναι οι επαγγελματίες της περιπλάνησης και του κέρδους: «ἀγύρται δὲ καὶ μάντιες ἐπὶ πλουσίων θύρας ἰόντες πείθουσιν...».²¹ Η αρνητική στάση του Αρέδα απέναντι στους Παφλαγόνες γίνεται ακόμη πιο ευκρινής στην επιλογή των λέξεων που χρησιμοποιεί για να μεταδώσει το μήνυμά του. Οι Παφλαγόνες είναι καταραμένοι (*κατάραιοι*), ενώ το περιεχόμενο των ποιητικών τους διηγήσεων είναι προϊόν της φαντασίας τους (*συμπλάσαντες*) και αφορά τα πάθη και όχι κατορθώματα διάσημων ανδρών. Τέλος, ο σκοπός αυτής της δραστηριότητας δεν είναι ο ανιδιοτελής έπαινος των ηρωικών μορφών, αλλά το υλικό κέρδος των άδλιων τραγουδιστών (*πρὸς ὄβολὸν ἄδοντες*).

Η άλλη μαρτυρία για τις μουσικές δραστηριότητες των Παφλαγόνων την ίδια περίπου περίοδο δεν είναι σχεδόν καθόλου γνωστή. Πρόκειται περί μιας

φία 4 (1912-3), σσ. 203-237· R. Bailey, *Arethas of Caesarea and the Scholia on Philostratus' Vita Apollonii in Laur. 69.33*, MA Thesis in Medieval Studies, Central European University, Βουδαπέστη 2012, σ. 25. Το σχόλιο αυτό έχει πολλαπλώς σχολιαστεί ως απόδειξη της ύπαρξης επικής ποίησης στο Βυζάντιο του 10ου αιώνα. Ενδεικτικά αναφέρουμε: H. Grégoire, “Autour de Digénis Akritas. Les cantilènes et la date de la recension d’Andros-Trébizonde”, στο ιδ., *Autour de l’épopée byzantine*, Λονδίνο 1975, τμήμα IV, σσ. 287-302, εδώ σσ. 290-291· Σ. Αλεξίου, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης και το Άσμα του Αρμούρη*, Αθήνα 1985, σ. ρθ-ρι. Ο G. Sifakis [“Looking for the Tracks of Oral Tradition in Medieval and Early Modern Greek Poetic Works”, *Journal of the Hellenic Diaspora* 27 (2001), σσ. 61-86, εδώ σ. 83, σημ. 29] αναρωτιέται αν ο Αρέδας με τον όρο *Παφλαγόνες* “means ethnic Paphlagonians or ‘barbarians’, non-Greek speakers in general, who must have sung in Greek nevertheless; nor does he locate these singers anywhere specifically, in Cappadocia, for instance, or Constantinople, where he spent much of his life”.

21. Πλάτων, *Πολιτεία* 364b-c (E. Chambry, *Platon République I-III*, Paris 1970, σ. 58). Για την έμμεση σχέση μεταξύ των λέξεων *Παφλαγονία*, *ευνούχος* και *αγύρτης*, βλ. I. Bekker, *Glycae Michaelis Annales*, Βόννη 1836, σ. 584, γρ. 18, αναφορικά με την παφλαγονική οικογένεια του Μιχαήλ Ε΄ και του Ιωάννη Ορφανοτρόφου: «εὐνούχοι ὄντες ἀγυρτικὴν μετήρσαν τέχνην».

διήγησης που υιοθετεί τα χαρακτηριστικά ψυχωφελούς ιστορίας και είναι ενσωματωμένη σε ένα ιδιαίτερο αγιολογικό κείμενο, τον *Βίο του Νήφωνα της Κωνσταντιανής*. Το κείμενο περιγράφει τη δραστηριότητα κάποιου περιθωριακού ανθρώπου, βουτηγμένου στις αμαρτίες, που ανακαλύπτει εσχάτως τη χριστιανική ηθική και γίνεται επίσκοπος Κωνσταντιανής, πόλης της Αιγύπτου, την περίοδο του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Στη μορφή που διαθέτουμε, το κείμενο έχει γραφεί πιθανότατα τον 10ο αιώνα.²² Σύμφωνα με τη διήγηση:

«Ταῦτα τοῦ ἄρχοντος (του Σατανά) αὐτῶν εἰρηκότος, ἔρχονται (οἱ δαίμονες) ἔν τινι τόπῳ τῆς πλατείας τῆς πόλεως καλουμένου τοῦ Βοός· ὡς οὖν ἐκεῖ τὰ πνεύματα τῆς πονηρίας εἰστήκει καὶ ἐπειρῶντο θόρυβον ἢ μάχην ποιῆσαι, ἰδοὺ παραγίνονται τινές ὡς λ' τὸν ἀριθμὸν ἐκ χώρας τῆς λεγομένης τῶν Παφλαγόνων· ὡς οὖν διήρχοντο ἐκεῖσε οὗτοι, πορευθεῖς εἰς τῶν δαιμόνων εἰς τοῦ μειζότερου αὐτῶν τὸ οὖς ἐνέβαλεν λόγον αἰσχροῦν ὃν καὶ μετὰ προθυμίας δεξιόμενος μὴ εἰδὼς ὁ ταλαίπωρος διὰ τῆς ἀντιρρήσεως τοῦ ἀποστρέφει τοὺς λογισμούς. ἤρξατο καροῦσθαι (κορταλίζειν M) καὶ αἰσχρὰ καταλέγειν, οἱ δὲ ἕτεροι αὐτοῦ ἀνταπεκρίναντο αὐτῷ ὀρχούμενοι καὶ τοῖς ποσὶν αὐτῶν ψόφον ἀποτελοῦντες. Ταῦτα οὖν αὐτῶν ποιούντων οἱ δαίμονες συνωροῦντο αὐτοῖς σκιρτῶντες ... ταῦτα αὐτῶν λεγόντων καὶ προβαιόντων τὴν πλατείαν συναντᾷ αὐτοῖς ἄνθρωπος σκυπτὸς καὶ λύραν κατέχων καὶ ἠκολούθει αὐτῷ πλήθος πολὺ τοῦ λαοῦ καὶ ἠκροῶντο αὐτοῦ· αὐτοὺς δὲ πάντας ἑώρα ὁ μακάριος (Νήφων) ὑπὸ ἐνὸς μαύρου ἅπαντας ἀοράτως δεδεμένους ὀπισθάγκωνα ὑπὸ ἐνὸς σχοινίου καὶ συρομένους ὀπισθεν τοῦ λυροῦντος. Ταῦτον ἰδόντες οἱ προρρηθέντες δαίμονες καὶ τοσοῦτον λαὸν ὑπὸ τοῦ ἑτέρου αὐτῶν δαίμονος βλέποντες συρομένους καὶ κατεχομένους, ἐχάρησαν χαρὰν τὴν ὀλέθριον καὶ ἤρξαντο καὶ αὐτοὶ τὸν λαὸν συνταράττειν καὶ θορυβεῖν αὐτούς, καὶ ἐνεποιούον ὀρχεῖσθαι, τοὺς δὲ καὶ κροτοῦντας καὶ τραγωδεῖν, ὡς δὲ τις πλούσιος ἄνωθεν τῆς οἰκίας βλέψας ταῦτα πωρωθεῖς ὑπὸ τοῦ σατανᾶ ἔταξεν τὸν λυροῦντα καὶ ἴσταται κατενώπιον αὐτοῦ καὶ συγκροτεῖν τῇ λύρᾳ πάντων κροτούντων

22. Για τη χρονολόγηση του Βίου του Νήφωνα στα τέλη του 10ου ή τις αρχές του 11ου αιώνα, βλ. L. Rydén, "The Date of the Life of Saint Niphon, BHG 1371z", στο S.-T. Teodorsson (ed.), *Greek and Latin Studies in Memory of Cajus Fabricius*, Γκέτενμποργκ 1990, σσ. 33-40· A. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850-1000)*, Ch. Angelidi (ed.), Αθήνα 2006, σσ. 200-203 (στο εξής: Kazhdan, *A History*). Για μια ακόμη πιο ακριβή χρονολόγηση μεταξύ 965 και 1037, βλ. S. Ivanov, *Holy Fools in Byzantium and Beyond*, Οξφόρδη 2006, σσ. 168-169. Τίποτε δεν αποκλείει όμως και μια χρονολόγηση στις αρχές του 10ου αιώνα.

τὰς χεῖρας καὶ τὰ δαιμόνια θεραπευόντων, ἔσχατον ἐδωρήσατο ὁ πλούσιος τὸ λυρίζον ἀργύριον, ὃ δὲ δεξάμενος ἔβαλεν τῷ κόλπῳ αὐτοῦ, οἱ δὲ δαίμονες λαβόντες ἐν τάχει τὸ ἀργύριον ἐξ αὐτοῦ παρέπεμψαν αὐτὸ ἐν τοῖς καταχθονίοις εἰρηκότες τῷ ἀποδόντι καὶ πονηρῷ πνεύματι, τάδε ἐρεῖ τῷ πατρὶ ἡμῶν τῷ μεγάλῳ τῷ δεδεμένῳ ἐκεῖ ὑπὸ τοῦ Ναζωραίου, τοῦτῳ σοι θυσίαν τις τῶν ἀρχόντων προσεσήνοχεν ὁ λεγόμενος Λαζιον, διὰ Ἵπτιόλου τοῦ ἱεράρχου σου, ζήτη τὸ κράτος σου, Πάτερ ἡμῶν, ἡμεῖς γὰρ τὰ τέκνα σου ἀγωνιζόμεθα κατὰ τῶν χριστιανῶν τῶν ἐχθρῶν. ταῦτα εἰρηκότες καὶ ἕτερα πλείω δέδωκαν αὐτῷ καὶ πλείστους ὀβολοὺς οὓς ὁ Ἵπτιόλος συνάγων ἐκ τοῦ κοινοῦ λαοῦ».²³

Πέρα ἀπὸ το ἠθικὸ πλαίσιο τῆς ἱστορίας, τὸ κείμενο περιγράφει μια αὐτοσχέδια γιορτὴ που ἐξελίσεται σε δύο ἀφηγηματικούς χρόνους. Σε πρῶτο χρόνο, ὁ ἀρχηγὸς μιᾶς ομάδας Παφλαγόνων ἀρχίζει νὰ τραγουδά, χωρὶς κανένα μουσικὸ ὄργανο, δίνοντας τὸν ρυθμὸ με τὰ χέρια του. Ἡ παρέα του, ἡ ὁποία συναπαρτίζεται ἀπὸ καμιά τριανταριά άτομα, του ἀπαντᾷ με ἕναν χορὸ ζωνρὸ καὶ θορυβώδη. Χωρὶς τὸ κείμενο νὰ διευκρινίζει τὸ περιεχόμενο του τραγουδιοῦ (γίνεται λόγος γιὰ «αἰσχρὰ καταλέγειν», που θὰ μπορούσαν νὰ ἀναφέρονται σε ὁποιαδήποτε θεματικὴ), υποθέτουμε πως τὰ λόγια ἀντιστοιχοῦσαν σε ἕνα εἶδος ζωνρὸ χοροῦ που ἐκτελεῖτο με χτύπημα τῶν ποδιῶν στο ἔδαφος.

Σε δεῦτερο χρόνο προστίθεται στὴν παρέα ἕνας μουσικός που παίζει λύρα (πρέπει νὰ υποθέσουμε ἕνα μουσικὸ ὄργανο που προσιδιάζει στὴν ποντιακὴ λύρα καὶ ὄχι στὸ ἀρχαῖο μουσικὸ ὄργανο),²⁴ ἕνα ὄργανο ἰδιαίτερα δημοφιλὲς στὶς ἀνατολικὲς περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, γεγονός που προκαλεῖ τὸν ἐνθουσιασμὸ τῶν γλεντοκόπων, οἱ ὁποῖοι συνεχίζουν νὰ τραγουδοῦν καὶ νὰ χορεύουν. Ἐνας πλούσιος κάτοικος τῆς πλατείας, θγαίνοντας στο μπαλκόνι του, ὑπόσχειται χρῆμα στὸν μουσικὸ που αὐτὴν τὴ φορὰ παίζει με μεγαλύτερο ἐνθουσιασμὸ, κινημένος ἀπὸ τὴν ὑπόσχεση τῆς χρηματικῆς ἀνταμοιβῆς (τὸ λυρίζον ἀργύριον) ἐκ μέρους τοῦ πλούσιου δεατῆ καὶ ἀπὸ τὰ χρήματα που μαζεύονται ἀπὸ τοὺς παρισταμένους (πλείστους ὀβολούς). Ἡ γιορτὴ υποθέτουμε ὅτι συνεχίζει καὶ ὀλοκληρώνεται – τὸ κείμενο ἀποφεύγει νὰ κάνει

23. A. Rystenکو – P. Potapow, *Materialien zur Geschichte der byzantinisch-slavischen Literatur und Sprache*, Οδησσός 1928, κεφ. 128-129, σσ. 142-144 (με διορθώσεις στὴ στίξη, στὸ ἐξῆς: Rystenکو – Potapow, *Materialien*).

24. Ο Ν. Μαλιάρας (*Βυζαντινὰ μουσικὰ ὄργανα*, Ἀθῆνα 2007) ἀγνοεῖ αὐτὴν τὴν ἀναφορά.

λόγο— μέσα σε γενική ευθυμία, ενώ ο άγιος Νήφων βγάζει το δικό του συμπέρασμα, σε πλήρη αναντιστοιχία με το γενικό αίσθημα: «Αυτός που παίζει με ευχαρίστηση κιθάρες και λύρες, αυτός γίνεται ιερέας του μεγάλου δράκοντος που ποδεί να καταπιεί όλο τον κόσμο».²⁵

Οι κακοί της ιστορίας, εκείνοι που υπηρετούν τον Σατανά και την κουστωδία του με τη μουσική και τον χορό τους, είναι μια ομάδα Παφλαγόνων που κυκλοφορεί στο κέντρο της βασιλεύουσας. Ακόμη και ο πλούσιος κάτοικος της πλατείας, που αναζωπυρώνει τη γιορτή με το χρήμα του, φέρει το όνομα Λαζιον, ένα όνομα που ίσως παραπέμπει σε μια συγκεκριμένη περιοχή, τη χώρα των Λαζών, χώρα συναφή με τον Πόντο και την Παφλαγονία. Όσον αφορά τον μουσικό, φαίνεται πως δεν διαθέτει μια συγκεκριμένη τοπική ταυτότητα και το όνομά του, Υπτίολος, υπογραμμίζει περισσότερο εξωτερική εμφάνιση (*ἄνθρωπος σκυπτός*) παρά καταγωγή. Αν και η κατάληξη —ίολος παραπέμπει σε λατινική προέλευση του ονόματος, κάτι που θα μας έκανε να σκεφτούμε πως ένα τέτοιο επεισόδιο θα αποτελούσε τμήμα μιας διήγησης για τον Νήφωνα, πρωιμότερης από αυτήν που διαδέχουμε και πιο κοντά στην περίοδο της υποτιθέμενης δραστηριότητάς του (4ος αιώνας), θα ήταν ίσως πιο λογικό να δούμε πίσω από το όνομα αυτό το ελληνικό σύνθετο ύπτιος-όλος (σκυμμένος στις διαταγές του Σατανά), όνομα που θα επεξηγούσε την έκφραση *ἄνθρωπος σκυπτός* της αρχικής του περιγραφής στο κείμενο.

Αν τώρα συγκρίνουμε το σχόλιο του Αρέδα και τη διήγηση του *Βίου του Νήφωνα*, διαπιστώνουμε αδιαμφισβήτητες αναλογίες αλλά και κάποιες διαφορές. Και στις δύο περιπτώσεις, οι Παφλαγόνες είναι καταραμένοι, κάτι που διατυπώνεται άμεσα στον Αρέδα και υπονοείται στον Βίο (*οἱ δαίμονες συνωρχοῦντο αὐτοῖς σκιρτῶντες*). Η ψυχαγωγική τους δραστηριότητα ανταμείβεται (Αρέδας: *πρὸς ὄβολὸν ἄδοντες*, Βίος: *πλείστους ὄβολούς... συνάγων ἐκ τοῦ κοινοῦ λαοῦ*), δίνουν τις παραστάσεις τους μέσα ή μπροστά σε

25. Rystenکو – Potapow, *Materialien*, κ. 129, σ. 144: «ὁ δὲ συνέχων ἐν ἡδονῇ κιθάρας καὶ λύρας, οὗτος ἱερεὺς τιμᾷ τοῦ μεγάλου δράκοντος τοῦ ποδοῦντος καταπιεῖν ὅλον τὸν κόσμον». Το ὄλο επεισόδιο ανακαλεί και επεξεργάζεται κάποιες προειδοποιήσεις για τη μουσική και τον χορό του Μεγάλου Βασιλείου (π.χ. PG 31, σ. 461, 576). Για τον χορό γενικά στο Βυζάντιο, βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸν Βίος καὶ Πολιτισμὸς*, τόμ. 5, Αθήνα 1952, σσ. 206-244. Για ζωντανούς χορούς, που συχνά χαρακτηρίζονται από τους πολέμιούς τους ως *κόρδακες*, βλ. J. Koder, “Kordax, der Tanz der Slawen”, στο *Ethnoslavica. Festschrift Gerhard Neweklowsky zum 65. Geburtstag*, Βιέννη 2006, σσ. 113-121.

σπίτια πλούσιων ιδιωτών (Αρέδας: καθ' ἐκάστην οἰκίαν, Βίος: τὶς πλούσιος ἄνωθεν τῆς οἰκίας βλέψας) και το περιεχόμενο των τραγουδιῶν πρέπει να εἶναι κοινό. Ο Αρέδας μιλάει ρητὰ για ὠδὰς τινὰς πάθη παρεχούσας ἐνδόξων ἀνδρῶν, ἐνῶ ο Βίος περιγράφει ἕναν ζωηρὸ χορὸ που συνοδεύεται ἀπὸ τα ἀντίστοιχα τραγούδια (ἤρξατο καροῦσθαι καὶ αἰσχροῖα καταλέγειν, οἱ δὲ ἕτεροι αὐτοῦ ἀνταπεκρίναντο αὐτῷ ὀρχούμενοι καὶ τοῖς ποσὶν αὐτῶν ψόφον ἀποτελοῦντες). Υπάρχουν βέβαια διαφορὲς μεταξύ των δύο κειμένων, ὅπως η αναφορά στον χορὸ και η ἀσαφὴς ταυτότητα του μουσικού, ἀλλὰ ἔχουμε την ἰσχυρὴ ἐντύπωση ὅτι η ἀγιολογικὴ ἱστορία ἐπεκτείνει και τυποποιεῖ σε παράδειγμα το σχόλιο του Αρέδα ἢ ὅτι οἱ δύο συγγραφεῖς μοιράζονται μια κοινὴ ἰδέα για τὴ μουσικὴ δραστηριότητα των Παφλαγόνων. Θα μπορούσε κανεῖς ἀκόμη και να φανταστεῖ μια κάποια ἐξοικείωση και πνευματικὴ συνενοχὴ μεταξύ του Αρέδα και του συντάκτη του Βίου.

Η σαφὴς σχέση μεταξύ πλανόδιων μουσικῶν και Παφλαγονίας εἶναι πιθανότατα μια λογοτεχνικὴ ἐπιλογή του 10ου αἰῶνα,²⁶ για να καταγγελεῖ μια

26. Η σχέση μεταξύ ἐπικολυρικῆς μουσικῆς και ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν διαπιστώνεται και στα κείμενα τῆς Ὑστερῆς Βυζαντινῆς περιόδου. Ο Θεοφάνης Κεραμεύς ἢ, ἀλλιῶς, Φιλάγαθος, ἐπίσκοπος του Ροσσάνο τον 12ο αἰῶνα, εἰσάγει το ἐγκώμιο του ἀγίου Προκοπίου με μια μεταφορικὴ εἰκόνα, για να μιλήσει για τους συμμετέχοντες στην πανηγύρη του ἀγίου: «καὶ κιθαρωδὸς πολλάκις ἀνὴρ τὰς ἀγνίας διερχόμενος καὶ ὀμηγύρει νεολαίας ἐντυχῶν κατὰ πάροδο, τὰς χορδὰς εὐδὺς ἐπιτείνει καί, τὸ πλῆκτρον ἐπιθεῖς, μέλος ἀναβάλλεται σύντονον» (Θεοφάνης Κεραμεύς, *Λόγος* 56, PG 132, 969B και G. Rossi Taibbi, *Filagatho da Cerami, Omelie per i vangeli domenicali e le feste di tutto l'anno. I: Omelie per le feste fisse*, Παλέρμο 1969, ομιλ. 28, κεφ. 1, σ. 183). Για τὴ μεταμόρφωση του Προκοπίου σε στρατιωτικὸ ἄγιο, ἰδιαίτερα δημοφιλὴ στην Καππαδοκία, βλ. H. Delehaye, *Les légendes grecques des saints militaires*, Παρίσι 1909, σσ. 77-89· N. Thierry, “Vision d'Eustathe, vision de Procope. Nouvelles données sur l'iconographie funéraire byzantine”, στο *Αρμός. Τιμητικὸς τόμος στον καθηγητὴ Ν.Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικῆς προσφοράς στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, τόμ. I-III, Θεσσαλονίκη 1990-1991, τόμ. III, σσ. 1845-1860, ἐδῶ σσ. 1855-1859. Για ἕνα ἄλλο κείμενο για τον ἄγιο Προκοπίο, ὅπου μπορούμε να ἀνιχνεύσουμε ἰχνη ἐπικῆς ποίησης, βλ. Μ. Βαρβούνης, «Ἐνδείξεις για τὴν ὑπάρξη βυζαντινῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν σε ἀγιολογικὸ κείμενο του ἀγίου Προκοπίου», *Βυζαντινὸς Δόμος* 5-6 (1992), σσ. 123-127. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, που παρουσιάζεται ως βάρβαρος Παφλαγὸνας ἀπὸ τον ἀντίπαλό του Φιλόθεο Κόκκινο (Δ. Καϊμάκης, *Φιλοθέου Κοκκίνου Δογματικὰ Ἔργα*, Θεσσαλονίκη 1983, αρ. 12.37-46, σ. 480: «Γρηγορᾶς οὐτοσί... τῆς γὰρ Παφλαγονίας ὄρητο γῆς... τὸ μὲν βάρβαρον ἦδος ἀμγγέπη καὶ τὴν φωνὴν ἀποβαλεῖν ἔσχε, τῶν δὲ τρόπων τε καὶ τῆς γνώμης τὸ βάρβαρον οὐ μόνον

δυσάρεστη πραγματικότητα για τα τελευταία χρόνια του Λέοντα Στ' και τα πρώτα του Κωνσταντίνου Ζ', η ηρωοποίηση δηλαδή της παφλαγονικής οικογένειας των Δουκών, με δύο πολύ δυνατές μορφές, πραγματικές απειλές για τους αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης, τον Ανδρόνικο αρχικά, που επαναστάτησε εναντίον του Λέοντα Στ' το 906/7, και τον Κωνσταντίνο στη συνέχεια,²⁷ που επαναστάτησε εναντίον της αντιβασιλείας που ακολούθησε τον θάνατο του Λέοντα το 912/913. Γύρω από το όνομα της οικογένειας των Δουκών αναπτύχθηκαν δρώλοι με ηρωικούς τόνους, των οποίων τα ίχνη είναι με δυσκολία ορατά στα κείμενα της εποχής. Αυτόν τον δρώλο υπαινίσσεται ο Μιχαήλ Ψελλός όταν γράφει αναφορικά με τους απογόνους του Κωνσταντίνου Γ': «Η γενιά του, αναγόμενη πίσω στους προπάππους του, ξεχώριζε για το μεγαλείο και τον πλούτο της, πράγμα το οποίο τραγουδούν έως την εποχή μας οι ιστορικές συγγραφές. Στο στόμα όλων μέχρι σήμερα βρίσκεται ο μέγας Ανδρόνικος και ο Κωνσταντίνος και ο Πανδηήριος».²⁸ Στον

οὐκ ἔσχεν ἀποβαλεῖν, ἀλλὰ καὶ προσεξεργάσατο καὶ προσέθηκεν ἐκ πάνυ τοι πολλοῦ τοῦ περιόντος τῶν ὁμοφύλων χείρων τὰ τοιαῦτα φανείς»), περιγράφει τις μουσικές συνήθειες των υπηρετών του κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στη Σερβία ως εξής: «ἦσαν οἱ φωναῖς ἐχρῶντο καὶ μέλεσι τραγικοῖς ἦδεν δ' ἄρα κλέα ἀνδρῶν, ὧν “οἷον κλέος ἀκούομεν οὐδέ τι ἴδομεν” (Ὀμηρ. Β.486)», P. Leone, *Nicephori Gregorae Epistulae*, I-II, Ματίνο 1982, επ. 32b.78-80 (στον Ανδρόνικο Ζαρίδη). Το ωροσκόπιο της Τραπεζούντας του έτους 1336, τέλος, κάνει πρόβλεψη για μια κατηγορία επαγγελματιών που ονομάζονται *παιγνιώται* και που μπορούμε να τους ταυτοποιήσουμε με τους λαϊκούς ποιητές [Σ. Λάμπρος, «Τραπεζουντιακὸν ὠροσκόπιον τοῦ ἔτους 1336», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 13 (1916), σσ. 33-50, εδῶ σ. 40.25-26: «τοῖς παιγνιώταις χαρὰν καὶ κέρδος, καὶ ἐκβάλωσιν νέας στιχοπλοκίας, ἵνα φέρωσιν καὶ οἱ ἄνθρωποι τὴν ἀκοὴν αὐτῶν πρὸς αὐτούς»].

27. D. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968 [στο εξής: Polemis, *The Doukai*, σσ. 16-21 (Ανδρόνικος), σσ. 21-25 (Κωνσταντίνος)].

28. D. Reinsch, *Michaelis Pselli, Chronographia*, τόμ. I-II, Βερολίνο-Βοστώνη 2014, VII, 98, τόμ. I, σ. 252: «τὸ μὲν ἄνω γένος, ὅσον εἰς προπάππους, ἀβρὸν τὲ καὶ εὐδαμον· καὶ ὁποῖον αἱ συγγραφαὶ ἄδουσι. διὰ στόματος γοῦν, καὶ μέχρι τοῦ νῦν ἅπασιν, ὁ Ἀνδρόνικος ἐκεῖνος, καὶ ὁ Κωνσταντίνος, καὶ ὁ Πανδηήριος»· ελληνική μετάφραση, Β. Καραλής, *Μιχαήλ Ψελλός Χρονογραφία*, Αθήνα 1993, τόμ. II, σ. 349. Για την ηρωοποίηση της οικογένειας των Δουκών, βλ. H. Grégoire, “L'âge héroïque de Byzance”, στο *ιδ.*, *Autour de l'épopée*, τμήμα VII, σσ. 363-397, εδῶ σσ. 390-396· *ιδ.*, “Études sur l'épopée byzantine”, στο *Autour de l'épopée*, τμήμα VIII, σσ. 29-69 και σσ. 48-63· P. Karlin Hayter, “The Revolt of Andronicus Ducas”, *Byzantinoslavica*, τχ. 27 (1966), σσ. 23-25, H. Αναγνωστάκης, «Η διεκδίκηση της πορφύρας και ο Διγενής

Βίο του Βασιλείου του Νέου, κείμενο που χρονολογείται παραδοσιακά στον 10ο, αλλά του οποίου η συγγραφή θα μπορούσε άνετα να τοποθετηθεί στα μέσα του 11ου αιώνα,²⁹ η επική ηρωοποίηση του Κωνσταντίνου Δούκα, που θυμίζει δημοτικά τραγούδια του ακριτικού κύκλου, συναντά την αγιολογική παραδειγματική διήγηση:

«ἦν γὰρ ὡς ἀληθῶς ὁ ἀνὴρ εὐστοχώτατος πάνυ καὶ φοβερός ἐν τοῖς πολέμοις, ὡς πλειστάκις καὶ τοὺς βαρβάρους ἐρωτωμένους παρά τινων αἰχμαλώτων πῶς εἶς ἄνθρωπος αὐτοὺς τρέπει, ὁ δηλωθεὶς δηλαδὴ, φάναϊ· “ὅταν πρὸς ἡμᾶς οὗτος ἐκπορευῆται πρὸς συμπλοκὴν πολέμου, πῦρ φλέγον ἀπὸ τοῦ ἄσθματος τοῦ ἵππου αὐτοῦ ὀρῶμεν ἐξερχόμενον, πρὸς δὲ καὶ ἀπὸ τῶν ὄπλων αὐτοῦ, καὶ κατακαῖον ἡμᾶς ἐδαφίζει”. καὶ γὰρ κάκεῖνος πολλάκις τισὶ διηγήσατο περὶ τοῦδε τοῦ χαρίσματος, ὅτι “ἐν τῇ νεότητί μου καθεύδοντός μου, ἰδοὺ γύναιον ἐνδοξότατον πορφυροφοροῦν καὶ ἵππος πύρινος ἅμα αὐτῇ, καὶ ἄρματα πῦρ φλέγον ἀφιέντα”, καὶ εἶρηκέ μοι· “ἀναστὰς ἐπίβηθι τῷ ἵππῳ τούτῳ”. καὶ ἐπέβην. καὶ αὐθις· “ὀπλίσθητι τοῖσδε τοῖς ἄρμασι”. καὶ ὀπλίσθην. καὶ εἶπέ μοι· “ἐκστήσονται οἱ ἐχθροὶ τοῦ Υἱοῦ μου οἱ βλασφημοῦντες Αὐτὸν ἀπὸ προσώπου σου”. καὶ εὐθὺς ἀπέπτη. καὶ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ ἀνδρός».³⁰

Ἔτσι, ἐνῶ η στρατιωτικὴ ἀριστοκρατία τῆς Παφλαγονίας κατέφευγε στὴ λαϊκὴ ποιητικὴ φλέβα γιὰ νὰ υπογραμμίσῃ τὶς δυναστικὲς τῆς φιλοδοξίες, στὴν Κωνσταντινούπολῃ οἱ υμνητὲς τῆς αὐλῆς, ὅπως ὁ Ἀρέδας, οἱ φίλοι τοῦ

Ακρίτας», *Διαβάζω* 129 (1985), σσ. 42-45· C. Jouanno, *Digénis Akritas, le héros des frontières. Une épopée byzantine*, Τούρνχουτ 1998, σσ. 103-106· J.-C. Cheynet, “L’aristocratie byzantine (VIIIe-XIIIe siècle)”, *Journal des Savants* 2000, σσ. 281-322, ἐδῶ σ. 289, σημ. 30.

29. Γιὰ μιὰ χρονολόγησῃ τοῦ *Βίου* στὸν 10ο αἰῶνα, βλ. X. Ἀγγελίδη, *Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Βασιλείου τοῦ Νέου*, Ἰωάννινα 1980, σσ. 93-94 (δύο στάδια γραφῆς, τὸ ἓνα στὰ 944, τὸ ἄλλο στὰ 955-956)· L. Rydén, “The Life of St. Basil the Younger and the date of the Life of St. Andreas Salos”, στὸ *Okeanos: essays presented to Ihor Sevcenko on his sixtieth birthday* (=Harvard Ukrainian Studies 7), Καίμπριτζ 1983, σσ. 568-586 (δεκαετία 960), Kazhdan, *A History*, σσ. 185-192. Γιὰ μιὰ χρονολόγησῃ πρὸ ὕστερη, βλ. Ch. Messis, “La famille et ses enjeux dans l’organisation de la cité idéale chrétienne. Le cas des Lois des ‘Homérites’”, στὸ B. Caseau (ed.), *Les réseaux familiaux: Antiquité tardive et Moyen Age*, Παρίσι 2012, σσ. 87-120, ἐδῶ σσ. 211-212.

30. D. Sullivan – A.-M. Talbot – S. McGrath, *The Life of Saint Basile the Younger*, Οὐάσιγκτον 2014, κεφ. 14, σ. 92. Βλ. ἐπίσης Grégoire, *Études sur l’épopée*, σ. 62.

και μιμητές του, όπως πιθανόν ο συγγραφέας του Βίου του Νήφωνα, αισθάνονταν υποχρεωμένοι να καταγγείλουν αυτή την ποιητική ηρωοποίηση ως προϊόν των καταραμένων Παφλαγόνων. Με αυτόν τον τρόπο οι Παφλαγόνες έγιναν οι «εκπρόσωποι» των δημοτικών ασμάτων που κατασκεύαζαν και διέχρααν, με τη βοήθεια των πλανόδιων μουσικών, το ηρωικό πορτρέτο των Δουκών, των Ανδρόνικων και των Κωνσταντίνων.

Στη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου, στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία, οι πλανόδιοι μουσικοί που πήγαιναν από γιορτή σε γιορτή, ενοποιώντας τον μουσικό χώρο και μεταφέροντας μοτίβα και μουσικές μόδες από τη μια περιοχή στην άλλη, ήταν οι Τσιγγάνοι/Γύφτοι,³¹ οι Αιγύπτιοι πολλών βυζαντινών κειμένων.³² Αν αυτή η ύστερη πραγματικότητα έχει τις ρίζες της στη Βυζαντινή περίοδο, δεν θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως η πληροφορία

31. E. Marushiakova – V. Popov, “Gypsy Musicians and Performances in the Ottoman Balkans”, στο A. Öztürmen – E. Birge Vitz (eds), *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*, Τούρνχουτ 2014, σσ. 327-341.

32. Για τους Αδίγανους/Γύφτους στο Βυζάντιο, βλ. G. Soulis, “The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages”, *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961), σσ. 141-165. Για τη χρήση του όρου Αιγύπτιος για να δηλώσει τους Τσιγγάνους, αυτόδι, σσ. 147-148 και 149-150· I. Roscow – K.-P. Matschke, “Neues zu den Zigeunern im byzantinischen Reich um die Wende vom 13. zum 14. Jahrhundert”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 41 (1991), σσ. 241-254. Μία από τις πρώτες χρήσεις του όρου με αυτήν τη σημασία βρίσκουμε σε σχόλιο στον Διόδωρο τον Σικελιώτη (1.80.1-2) του 12ου αιώνα: «ση(μείωσαι) περί τῶν Αἰγυπτίων κλεπτῶν, ὅπερ σήμερον γίνεται παρὰ τοῖς ἐν τῇ Μακεδονίᾳ οὔσι κλέπταις τοῖς λεγομένοις Αἰγυπτίο(ι)ς, οὔτοι γὰρ κλέπτοντες καὶ εὕρισκόμενοι, οὐκ ἀπαρνώνται, ἀλλ’ ὁμολογοῦντες, ζητοῦσι τὸν ἐπὶ τῇ κλεψίᾳ μισθὸν αὐτῶν. ὃν καλοῦσι παλικαριατικόν» [C. Mazzucchi, “Leggere i classici durante la catastrofe (Costantinopoli, maggio-agosto 1203): le note marginali al Diodoro Siculo Vaticano gr. 130”, *Aevum* 68 (1994), σσ. 164-218, σ. 182]. Βλ., επίσης, A. Kaldellis, *Byzantine Readings of Ancient Historians*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2015, σ. 82. Για μουσικούς, πιθανότατα Τσιγγάνους, στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα, βλ. επίσης J. Duffy, “Mondo cane: Some Comments on Two Performing Dog Scenes from Byzantium”, στο S. Kotzambassi – G. Mavromatis (eds), *Realia byzantina*, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 2009, σσ. 35-41, edw σ. 40. Οι Αδίγανοι/Αιγύπτιοι πρέπει να διακρίδούν από τα μέλη της αίρεσης που φέρει την ονομασία Αδίγανοι. Για αυτούς τους τελευταίους, βλ. P. Speck, “Die vermeintliche Häresie der Athinganoi”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 47 (1997), σσ. 37-50· I. Παναγιωτόπουλος, *Περί Αδιγγάνων. Πολιτική και δρασκεία στη Βυζαντινή αυτοκρατορία*, Αθήνα 2008.

του *Περί Θεμάτων* ότι «εἰσὶ δὲ οἱ Παφλαγόνες γένος Αἰγύπτιον»,³³ δεν αποτελεί απλώς εξήγηση μυθολογικού ή ιστορικού χαρακτήρα, αλλά υπαινιγμό, βασισμένο στην ενδεχόμενη ηδελμημένη σύγχυση μεταξύ αρχαίων Αιγυπτίων και Αιγυπτίων/Γύφτων, γεμάτο δηλητηριώδη κακία; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό αποτελεί το αντικείμενο μιας άλλης έρευνας.

Παφλαγονικές ευωχίες

Όσον αφορά τη διατροφή, η πρώτη αντίστιξη που προβάλλεται αναφορικά με την Παφλαγονία είναι αυτή ανάμεσα στο φυτικό και το ζωικό. Παρόλο που η Παφλαγονία μπορεί να παράγει σιτηρά (ως κάτι το σχεδόν αφύσικο, σύμφωνα με την επιστολή του Μαυρόποδα που εξετάσαμε), εκμηδενίζεται η συμβολή της σε οποιαδήποτε άλλη καλλιέργεια και προτείνεται ως ο τόπος του καθ' ολοκληρίαν ζωικού.³⁴ Στη συνέχεια υπάρχει μια άλλη κλιμάκωση ανάμεσα σε δύο λογοτεχνικές εικόνες που είναι συμπληρωματικές, αλλά στο βάθος αντιθετικές: από τη μια, η Παφλαγονία παρουσιάζεται ως η κατεξοχήν χώρα του χόιρου και, από την άλλη, ως η χώρα των αιγοπροβάτων³⁵ και σπανιότατα των βοοειδών.³⁶ Κατόπιν υπεισέρχεται η δεύτερη αντίστιξη: του

33. Pertusi, *De Thematibus*, VII.16, σ. 72.

34. Αν η Παφλαγονία είναι η χώρα του καθ' ολοκληρίαν ζωικού, η ελληνική χερσόνησος, που την ίδια περίοδο γίνεται στόχος κατηγοριών, εξαιτίας κάποιων προσώπων που κατάγονται από εκεί και εμπλέκονται στους πολιτικούς ανταγωνισμούς, παρουσιάζεται ως η χώρα του κατεξοχήν φυτικού, η χώρα του λαδιού και του κρασιού. Στην περίπτωση της Ελλάδας, είναι το φυτικό που ορίζει τη βαρβαρότητα και τη χωριατιά. Για το θέμα αυτό, βλ. I. Anagnostakis, "Byzantium and Hellas. Some Lesser Known Aspects of the Helladic Connection (8th-12th centuries)", στο J. Albani – E. Chalkia (eds), *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, Αθήνα 2013, σσ. 15-29, εδw σ. 25. Για τον ανταγωνισμό μεταξύ *Ελληνιζόντων* και *Παφλαγόνων* στην αυτοκρατορική αυλή του 10ου αιώνα, βλ. Messis, "Régions".

35. Στα κείμενα δεν γίνεται πάντα η διάκριση μεταξύ προβάτων και αιγοειδών, και η λέξη *πρόβατα* χαρακτηρίζει συχνά και τα κατσίκια. Για το θέμα αυτό, βλ. Σ. Λαμπάκης, «Απάνδισμα περί αμνοεριφίων και άλλα συναφή αγροτοποικμενικά», στο Η. Αναγνωστάκης – Τ. Κόλιας – Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος-12ος αι.)*, Αθήνα 2011, σσ. 63-69 (στο εξής: Αναγνωστάκης – Κόλιας – Παπαδοπούλου, *Ζώα*).

36. Για την παρουσία βοοειδών στο Βυζάντιο και την κατανάλωση βόειου κρέατος, βλ. J. Koder, "Über die Liebe der Byzantiner zum Rindfleisch", *Byzantinische Zeitschrift* 102 (2009), σσ. 103-109· ιδίου, «Παρατηρήσεις για τη χρήση βοοειδών στο Βυζάντιο», στο Αναγνωστάκης – Κόλιας – Παπαδοπούλου, *Ζώα*, σσ. 23-38.

ακατέργαστου και του φρέσκου, σε αντιπαραβολή με το συντηρημένο και το κατεργασμένο. Στην περίπτωση του χοίρου³⁷ η έμφαση δίνεται στα καπνιστά και στα παστά κρέατα, ενώ στην περίπτωση των αιγοπροβάτων στα επεξεργασμένα γαλακτοκομικά προϊόντα, στο βούτυρο και κυρίως στο τυρί. Η πρώτη εικόνα, με την επιβεβαίωση του Αριστοφάνη,³⁸ είναι συνήθως κωμική, καταγγελτική και αρνητική. Χρησιμοποιείται στον λίβελλο και τη σάτιρα. Η δεύτερη είναι περισσότερο διαφοροποιημένη: είναι σχετικά θετική όσον αφορά το προϊόν, αρνητική όσον αφορά τον παραγωγό και διττή όσον αφορά τον καταναλωτή. Αν τα γαλακτοκομικά προϊόντα είναι συμπληρώματα αστικού τραπέζιου, αποτελούν δείγμα ποικιλίας και εκλεπτυσμένης διατροφής. Αν αποτελούν τη βασική διατροφή των παραγωγών τους, μεταβάλλονται σε δείγματα αγροικίας και βαρβαρότητας.

Ας αρχίσουμε με τη σχέση της Παφλαγονίας με τον χοίρο. Η παραγωγή και η κατανάλωση χοιρινού κρέατος άλλοτε επισημαίνεται ουδέτερα και αποστασιοποιημένα και άλλοτε γίνεται τμήμα μιας ευρύτερης στρατηγικής προσωπικής καταγγελίας. Στα σχόλια των Βυζαντινών στον Λουκιανό ορίζεται η λέξη γόνδη ως διατροφική ιδιαιτερότητα των Παφλαγόνων που δηλώνει «το παστό χοιρινό κρέας»,³⁹ ενώ οι κάτοικοι της περιοχής εξομοιώνονται με τους χοίρους, εξαιτίας της ακαθαρσίας, της χωριατιάς και της αδιαφορίας τους για την καθαριότητα, ίσως και της τριχοφυΐας τους (χοιρόκωλοι).⁴⁰ Όταν όμως οι αναφορές στους χοίρους και στην ενασχόληση μαζί τους στρέφονται εναντίον συγκεκριμένου προσώπου, τότε γίνονται πολύ πιο ευφάνταστες και κλιμακώνονται ανάλογα με το θύμα. Στον λίβελλο που απευθύνει ο Κωνσταντίνος Ρόδιος στον ευνούχο Θεόδωρο, άγνωστο λόγιο του πρώτου μισού του

37. Για τον χοίρο στο Βυζάντιο και τους συμβολισμούς του, βλ. Β. Βλυσίδου, «Ο χοίρος ως σύμβολο ευδαιμονίας του βυζαντινού ανθρώπου», στο Αναγνωστάκης – Κόλιας – Παπαδοπούλου, *Ζώα*, σσ. 39-50 (στο εξής: Βλυσίδου, «Ο χοίρος»).

38. Ο Παφλαγόνας του Αριστοφάνη (*Ἰππῆς*, 44, 47, 199) είναι αλλαντοποιός.

39. H. Rabe, *Scholia in Lucianum*, Λειψία 1906 (στο εξής: Rabe, *Scholia*), σ. 93.21-23: «ἔνιοι δὲ σαπέρδην εἰρήκασι τὸ ἐκ συὸς τάριχος, ὃ νῦν γόνδην Παφλαγόνες φασὶ καὶ χρῶνται». Βλ., επίσης, Μ. Leontsini, “Butter and Lard Instead of Olive Oil? Fatty Byzantine Meals”, στο A. Pellettieri (ed.), *Identità euromediterranea e paessaggi culturali del vino et dell’olio*, Φότζια 2014, σσ. 217-229, ἐδὼ σ. 234 (στο εξής: Leontsini, “Butter”).

40. Rabe, *Scholia*, 279.17-18: «ὃ νῦν τοὺς Παφλαγόνας φασὶ χοιροκόλους, τὸ λάσιον τῶν ἀνθρώπων». Βλ., επίσης, Magdalino, “Paphlagonians”, σσ. 141-142· Βλυσίδου, «Ο χοίρος», σσ. 46-47.

Ιου αιώνα, η παφλαγονική καταγωγή του τελευταίου και η χοιροτροφία αποτελούν αδιάσπαστο και ενιαίο σύνολο στην υπηρεσία της κοροϊδίας: «τρανώς ἄκουε, χοιροπαφλάγων νέε,/ καὶ θόσκε χοίρους, ὡς γένος χοίρων πέλων,/ καὶ τρῶγ' ἄκυλον καὶ διαιτῶ κανθάρους... ἀλλ' ὡς συδὸς γέννημα, γρυλλίξειν μάθε,/ καὶ σκῶρ μασᾶσθαι καὶ δυσῶδη κοπρίαν,/ ἔπου τε μητρὶ πυκνὰ γρυλλίξων,/ ὅταν δὲ καιρὸς τῆς σφαγῆς χοίρων φθάσῃ,/ τότε σφαγῆσῃ κάυτος, ὡς χοίρων γένος».⁴¹ Στις πολυσύνθετες λέξεις που χρησιμοποιούνται στον λίβελλο για να ενταδεί το κωμικό αποτέλεσμα δεν λείπουν επίσης οι αναφορές σε πολλά από όσα θεωρούνται διατροφικές συνήθειες των Παφλαγόνων: «ἄρτοχανδοψωμολεθροπαμφάγοις, ὀψοποιοιλαρδοκαπηλεμπόροις, χοιροκρισταυροβουτραγοσφάγοις, σμερδοσαπρολαρδοταριχεμπόλοις».⁴² Στον *Τιμαρίωνα*, έναν ανώνυμο σατιρικό διάλογο του 12ου αιώνα,⁴³ που γελοιοποιεί σε κάθε ευκαιρία τούς Παφλαγόνες, ο Ιωάννης Ιταλός στρέφεται ενάντια στον «κάκιστον τοῦτον Παφλαγόνα καὶ χοιρέμπορον», που δεν είναι ἄλλος ἀπὸ τον Διογένη τον Κυνικό, ο οποίος εισάγεται στη διήγηση με την παροιμιακή λέξη *μελάμπυγος* (*μελαμπύγῳ ἐνέτυχε*), που σημαίνει αρρενωπός ἄνδρας⁴⁴ και παραπέμπει στους χοιρόκωλους των σχολίων στον Λουκιανό.

Η σύνδεση των Παφλαγόνων με τους χοίρους εισάγει μια νέα αντίστιξη, εκείνη μεταξύ του καθαρού, από τη μια, και του ακάθαρτου, του βρώμικου, του μιαιρού, από την ἄλλη. Οι Παφλαγόνες κατεργάζονται τα δέρματα των

41. P. Matranga, *Anecdota graeca*, Ρώμη 1850, σσ. 625-632, στ. 32-41 (στο εξής: Matranga, *Anecdota*). Για τον Θεόδωρο, βλ. Messis, “Régions”, σσ. 109-112. Για τη διαμάχη, βλ. επίσης Messis, *Les eunuques*, σσ. 218-220. Το ίδιο λεξιλόγιο, εντούτοις, χρησιμοποιείται από τον Αρέθα (L. Westerink, *Arethae archiepiscopi Caesariensis scripta minora*, I-II, Λειψία 1968-1972, τόμ. I, σσ. 200-212) αναφορικά με τον Λέοντα Χοιροσφάκτη που δεν είναι Παφλαγόνας, αλλά του οποίου το πατρώνυμο παραπέμπει στη σφαγή των χοίρων. Για το κείμενο αυτό, βλ. Kazhdan, *A History*, σσ. 79-83.

42. Matranga, *Anecdota*, στ. 13, 14, 15, 23.

43. Για το κείμενο και τους στόχους του, βλ. A. Kaldellis, “The Timarion: Toward a Literary Interpretation”, στο P. Odorico (ed.), *La face cachée de la littérature byzantine. Le texte en tant que message immédiat*, Παρίσι 2012, σσ. 275-287· D. Krallis, “Harmless Satire, Stringing Critique: Notes and Suggestions for Reading the Timarion”, στο D. Angelov – M. Saxby (eds), *Power and Subversion in Byzantium*, Φάρναμ 2013, σσ. 221-245.

44. R. Romano, *Pseudo-Luciano. Timarione*, Νάπολι 1974, κεφ. 44, στ. 1093 και στ. 1121-1122 (στο εξής: Romano, *Timarione*).

ζών που σφάζουν (*ὧ̄ θυρσοδεψοπαφλαγὸν κακὸν τέρας*),⁴⁵ αποκαλούνται ὁμως και *ρυπαροδίαιτοι*, εξαιτίας των ὄσων παράγουν και καταναλώνουν. Στην κατακλείδα του *Τιμαρίωνα*, η μεταφορά τροφίμων στους νεκρούς δεν θα πρέπει να γίνεται από «τίποτε σοβαρούς και λιτοδίαιτους ανθρώπους οι οποίοι ἴσως αηδιάσουν από τη μεταφορά των τροφίμων, αλλά από ρυπαροδίαιτους χασάπηδες Παφλαγόνες που θα δεωρήσουν κέρδος την αναχώρησή τους στον Ἄδη ἔχοντας μαζί τους χοιρινό κρέας».⁴⁶ Χοίροι και Παφλαγόνες γίνονται, λοιπόν, λογοτεχνικό ζευγάρι που ζει σε πλήρη αρμονία.

Οι αναφορές στα αιγοπρόβατα και πιο σπάνια στα βοοειδή αναδεικνύουν ὄχι πλέον το κρέας ως βασικό παφλαγονικό προϊόν κατανάλωσης, αλλά το γάλα και τα παράγωγά του: το βούτυρο και κυρίως το τυρί.⁴⁷ Οι επιστολές του Μιχαήλ Ψελλού δίνουν μια εικόνα παρουσίας του παφλαγονικού τυριού και βουτύρου στα τραπέζια της Κωνσταντινούπολης, αλλά δεν αποτελούν ικανές μαρτυρίες που αποδεικνύουν την εμπορευματοποίησή τους στις αγορές της πόλης. Τα τυριά και τα βούτυρα του Ψελλού δεν φαίνεται να είναι αγαθά που προέρχονται από ένα συνεπές εμπόριο γαλακτοκομικών προϊόντων, αλλά χαρακτηριστικά μιας ανταλλακτικής οικονομίας που μετατρέπει τα εμπορεύσιμα προϊόντα σε «δώρα». Η παρουσία, αντιθέτως, ενός παφλαγονικού τυριού στο *Περί τροφῶν Σύνταγμα* του Συμεών Σηθ, με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (*σπογγώδης τυρός και ἠριωμένος*),⁴⁸ μας προσανατολίζει με μεγαλύτερη ασφάλεια στην υπόθεση της εμπορικής παρουσίας παφλαγονικών τυριῶν στην Κωνσταντινούπολη τουλάχιστον ἔως τα τέλη του ΙΙου αιώνα, ὅταν αρχίζει σταδιακά να υποκαθίστανται, εξαιτίας της συρρίκνωσης της βυζαντινῆς παρουσίας στη Μικρά Ασία, από βαλκανικά και νησιωτικά τυριά

45. Matranga, *Anecdota*, στ. 28.

46. Romano, *Timarione*, κεφ. 47, στ. 1193-1196: «τῶν ἐν μακέλλῳ καὶ ρυπαροδιαίτων Παφλαγόνων, οἱ κέρδος ἡγήσωνται τὸ μετὰ χοιρείου κρέατος καθ' Ἄιδου στέλλεσθαι».

47. Για τη βυζαντινή τυροκομική παραγωγή, βλ. γενικά Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν Βίος και Πολιτισμός*, τόμ. 5, Αθήνα 1952, σσ. 326-330· Χ. Αγγελίδη – Η. Αναγνωστάκης, «Η βυζαντινή θεώρηση του κύκλου του γάλακτος (10ος-12ος αιώνας)», στο *Η ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του. Ι΄ τρίμηρο εργασίας. Ξάνθη 7-9 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα 2008, σσ. 199-209 (στο εξής: Αγγελίδη – Αναγνωστάκης, «Η βυζαντινή θεώρηση»); G. Maniatis, “The Byzantine Cheesemaking Industry”, *Byzantion* 84 (2014), σσ. 257-284.

48. B. Langkavel, *Simeonis Sethi Syntagma de alimentorum facultatibus*, Λειψία 1868, σ. 28.

(βλάχικα και κρητικά).⁴⁹ Όσον αφορά τον Ψελλό, σε επιστολή που απευθύνει στον Παφλαγόνα Ιωάννη Δούκα,⁵⁰ κάνει λόγο για δωρεές τροφίμων που συστήνουν μια πανδαισία πρωτεϊνών, προορισμένη για το τραπέζι λαίμαργων λογίων. Στην επιστολή αυτή έχουμε συγκεκριισμό της γαλακτοφόρου με τη χοιροτρόφο Παφλαγονία και μπορούμε καλύτερα να αντιληφθούμε τη λειτουργία του κάθε λογοτεχνικού παραδείγματος: «γιατί μου αποστέλλεις τώρα τρούφες; Γιατί, όπως οι μουσικοί, δεν αλλάζεις το τραγούδι και τον σκοπό; Η εποχή έφερε για σας τα παγώνια και τα τρυφερά αρνάκια και για μας, ως δώρα, το γάλα, το τυρί, το βούτυρο και τα αυγά των πουλερικών. Άλλαξε λοιπόν σκοπό. Χάρισέ μου αυτά τα προϊόντα. Ρωτώ εσένα, την καλύτερη σε όλα και ασύγκριτη ψυχή, και ρωτώ, μα την ιερή και πολυπόδητή σου κεφαλή, όχι από συμφέρον, αλλά γενικά, για να μπορείς να ζεις πολυτελώς και να γελάς, σε ρωτώ λοιπόν: δεν είναι πατρίδα σου η πολυύμνητη Παφλαγονία όπου παστώνουν τα χοιρινά κρέατα; Γιατί γέλασες; Τι άραγε σκέφτηκες; Έχουμε κι εμείς δόντια και μπορούμε να τα φάμε, όχι μόνο ψητά, βραστά και παστά, αλλά και σχεδόν ωμά».⁵¹ Στο πρώτο μέρος του αποσπάσματος γίνεται λόγος για μια οικόσιτη οικονομία που βασίζεται στα παγώνια και στα τρυφερά αρνάκια και που μεταφράζεται σε συγκεκριμένες δωρεές προς φίλους:

49. Για τα βλάχικα και κρητικά τυριά, βλ., επίσης, Αγγελίδη – Αναγνωστάκης, «Η βυζαντινή δεώρηση»· D. Jacoby, “Cretan Cheese: A Neglected Aspect of Venetian Medieval Trade”, στο E. Kittel – Th. F. Madden (eds), *Medieval and Renaissance Venice*, Ουρμπάνα – Σικάγο 1999, σσ. 49-68 (= ιδ., *Commercial Exchange across the Mediterranean. Byzantium, the Crusader Levant, Egypt and Italy*, Άλντερσχοτ 2005, τμήμα VIII).

50. Για τον Ιωάννη Δούκα, βλ. Polemis, *The Doukai*, σσ. 34-41.

51. E. Kurtz – F. Drexel, *Michaelis Pselli Scripta minora, II. Epistulae*, Μιλάνο 1941, επ. 233, σσ. 283.21-284.5 (στο εξής: Kurtz – Drexel, *Pselli Scripta*) Βλ. επίσης και την επιστολή που απευθύνει ο Ψελλός στον επίσκοπο Παρνασσού της Πισιδίας, στην οποία μιλά για τα ίδια δώρα, παρουσιάζοντας έτσι μια Μικρά Ασία εξειδικευμένη στην παραγωγή συγκεκριμένων ζωικών προϊόντων. Σε ένα πρώτο γράμμα γράφει: «Όπως ποταμός, μας προσφέρεις συνεχώς δώρα: τυριά, παστά κρέατα, βούτυρο» (αυτόδι, επ. 75, σ. 107.8-10)· σε μια άλλη επιστολή, μιλά πιο συγκεκριμένα για αποστολή βουτύρου (Κ. Σάδας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 5, Παρίσι – Βενετία 1876, επ. 62, σ. 295). Ο Νικόλαος Μυστικός σε επιστολή που απευθύνει στον κριτή της Παφλαγονίας μιλά γενικά για «προβάτια δώρα» που του αποστέλλει ο συνομιλητής του (R. Jenkins – L. Westerink, *Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters*, Ουάσιγκτον 1973, επ. 127, σ. 422.6). Για τα κείμενα αυτά, βλ. επίσης Αγγελίδη – Αναγνωστάκης, «Η βυζαντινή δεώρηση», σσ. 202-203.

το γάλα, το τυρί, το βούτυρο⁵² και τα αυγά των πουλερικών. Στη συνέχεια γίνεται μια αναπάντεχη θεματική μετάβαση από την οικόσιτη οικονομία του φίλου στην αναπαραγωγή μιας φήμης: «δεν είναι πατρίδα σου η πολυύμνητη Παφλαγονία όπου παστώνουν τα χοιρινά κρέατα;». Το επίθετο *πολυύμνητη* εισάγει μια διαπίστωση που βασίζεται στην πραγματικότητα, θα μπορούσε όμως να είναι μια διατύπωση σχεδόν ειρωνική. Αυτή η αλλαγή από το ειδικό στο γενικό, από το προσωπικό στο ομαδικό, έχει σκοπό να προκαλέσει το γέλιο του αποδέκτη της επιστολής. Η ανεκδοτολογική παρέμβαση κλείνει με μια αστεία εικόνα που αφορά τον συντάκτη του γράμματος: «Έχουμε και εμείς δόντια και μπορούμε να τα φάμε, όχι μόνο ψητά, βραστά και παστά, αλλά και σχεδόν ωμά». Η μετάβαση από τα γαλακτοκομικά στα ύεια προϊόντα είναι ταυτόχρονα και μετάβαση από το (σχετικά) σοβαρό στο (απόλυτα) κωμικό.

Σε μια άλλη επιστολή, που απευθύνει ο Ψελλός πιθανότατα στον ίδιο αποδέκτη,⁵³ το παφλαγονικό τυρί γίνεται παράδειγμα μιας συγκεκριμένης κατεργασίας του γάλακτος: «Οι πιο επιτήδειοι βοσκοί αιγοπροβάτων και βοοειδών δεν αφήνουν ανεκμετάλλευτη τη διαδεσιμότητα του γάλακτος, αλλά καθώς αυτό έχει την ιδιότητα να πήξει τμηματικά, άλλοι από αυτούς το αφήνουν να πήξει από μόνο του (χωρίς τη δική τους παρέμβαση), άλλοι όμως επινοούν περισσότερα πράγματα πάνω στη φυσική αυτή διαδικασία. Επειδή το ένα τμήμα του γάλακτος είναι πηκτό και πολύ παχύ, το άλλο θα μπορούσε να πει κανείς πιο νερουλό, και ένα τελευταίο συγκεντρώνεται φουσκωμένο στην επιφάνειά του, όπως το άνθος, πήζουν το κάθε τμήμα ξεχωριστά, δηλαδή το άνθος, την παχύρρευστη ουσία και αυτό που τα συστήνει (το υδαρές). Έπειτα όπως στις φυλές οι τελεστές εισήγαν τα ζώα επί σφαγή φουσκωμένα, για να φαίνονται παχύτερα, έτσι και οι εργάτες του γάλακτος, ή κάποιοι τουλάχιστον από αυτούς, δεν αναταράσσουν και πήζουν το γάλα με ακρίβεια, αλλά, καθώς οι μηχανικοί λένουν να μην υπάρχει ενιαίο το κενό, αλλά αυτό να είναι εγκατεσπαρμένο στα σώματα, έτσι και αυτοί, εξαιτίας της αμελούς (αφρόντιδος) επεξεργασίας, αφήνουν πολλές κοιλότητες στο τυρί και σε αυτές παρεισφύει ο αέρας. Όταν, λοιπόν, εξατμίζεται η υγρότητα από το τυρί, διασπώνται τα μέρη και εμφανίζονται τρύπες στο κατασκευάσμα.

52. Για τη χρήση του βουτύρου και του λαρδιού στη βυζαντινή κουζίνα, βλ. Leontisini, "Butter".

53. Αυτή είναι τουλάχιστον η γνώμη του Στ. Παπαϊωάννου, που ετοιμάζει την έκδοση των επιστολών του Ψελλού.

Τέτοιο είναι το τυρί της Παφλαγονίας που συντίθεται από κοιλότητες και κενά. Κι αυτό το τυρί είναι έτσι φτιαγμένο όχι από τη φύση του γάλακτος, αλλά ως αποτέλεσμα της ανθρωπίνης επεξεργασίας (*παρά την εργασία, ου παρά την φύσιν*). Έτσι, η τυροποιία καταδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο ότι αναμείχθηκε αέρας στο γάλα που έπηξε». ⁵⁴

Ο Ψελλός περιγράφει την κατασκευή ενός τυριού που είναι προϊόν παφλαγονικού δόλου. Για να δοθεί περισσότερος όγκος και βάρος στο κατασκευάσμα, οι Παφλαγόνες πήζουν με τέτοιον «αμελή τρόπο» το γάλα, ώστε να υπεισέλθει σε αυτό αέρας σε υγροποιημένη μορφή. Άπαξ και εξατμιστεί όμως η υγρότητα, το παφλαγονικό τυρί αποκαλύπτει τα κενά του, που είναι ταυτόχρονα και τα κενά της παφλαγονικής ψυχής, με δεδομένο ότι το γάλα και η πήξη του στη συγκεκριμένη επιστολή αποτελούν μεταφορά της δημιουργίας της ψυχής. Η αναφορά στην παφλαγονική τυροκομική φαυλότητα, μια επιπλέον ένδειξη της ρυπαρότητάς τους, στα επιστολιμαία παιχνίδια του Ψελλού θα μπορούσε κάλλιστα, εκτός από αστείο, να είναι ένα σχόλιο για κάποιους «πεφυσημένους» και υπερήφανους Παφλαγόνες που δεν είναι στην ουσία παρά γεμάτοι (ηθικές) οπές, όπως το τυρί τους, και οι οποίοι με τον όγκο του αξιώματός τους εξαπατούν τα δύματά τους. Παρόλο που το κλειδί για την οποιαδήποτε ερμηνεία το κατέχουν ερμητικά ο συγγραφέας και ο αποδέκτης της επιστολής, δεν είναι χωρίς ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι η δολιότητα των Παφλαγόνων έναντι των αστών Κωνσταντινουπολιτών γίνεται παροιμιακή σε ένα σχόλιο στο έργο του Λουκιανού: «οι Παφλαγόνες... άνθρωποι πολύ φοβεροί, ικανοί και εξαιρετικά επιτήδειοι στο να επινοήσουν κάθε είδους κακία, κι από τη στιγμή που την επινοήσουν, να την εφαρμόσουν χωρίς καθόλου ντροπή, κυρίως απέναντι σε ανθρώπους πολύ ανόητους και προδιατετημένους να γίνουν εύκολα θύματα, όπως είναι οι Βυζάντιοι που κατοικούν γύρω από το στόμιο του Εύξεινου Πόντου». ⁵⁵ Σε αυτήν την

54. Kurtz – Drexl, *Pselli Scripta*, επ. 206, σσ. 237.11-238.3. Για την επιστολή αυτή, βλ. επίσης R. Volk, *Der medizinische Inhalt der Schriften des Michael Psellos*, Μόναχο 1990, σσ. 286-288. Για μια διαφορετική προσέγγιση όσον αφορά το συγκεκριμένο τυρί, βλ. Αγγελίδη – Αναγνωστάκης, «Η βυζαντινή δεώρηση», σσ. 201-202.

55. Rabe, *Scholía*, σ. 182.12-17: «Παφλαγόνες... σφόδρα δεινούς και ικανούς και προχειροτάτους πᾶν κακὸν ἐξευρεῖν καὶ ἐξευρόντας χρῆσασθαι ἀναιδεστάτως καὶ μάλιστα, εἰ τύχοιεν, οἷς ἢ μεταχειρίσις ἀνθρώπων κουφοτάτων καὶ πεφυκότων ἀπομύττεσθαι ῥαδία, ὅποιοι οἱ τὸ τοῦ Εὐξείνου στόμα Βυζάντιοι περιοικούντες». Το σχόλιο βρίσκεται στο *Vindobonensis* gr. 123 του ΙΙου αιώνα.

άσχημη φήμη απαντά ο Μαυρόποδας όταν παρουσιάζει τους συμπατριώτες του ως «οἱ ἀπλοῖκοι Παφλαγόνες οἱ οὐκ ἔγνωσαν, καθάπερ ἀκούεις, δεξιάν ἢ ἀριστεράν (δεν μπορούν να ξεχωρίσουν το δεξί από το αριστερό χέρι)» και σημειώνει ότι «τοσοῦτον ἀπέχομεν πανουργίας καὶ δόλου». ⁵⁶

Το γεμάτο όπες τυρί του Ψελλού θα μπορούσε να είναι το ίδιο με το σπογγώδες, μαλακό τυρί το οποίο συστήνει ως χωνευτικό ο Συμεών Σηθ, θα μπορούσε όμως να είναι και μια ρητορική μεγέθυνση για συγκεκριμένη ηθική και φιλοσοφική παρατήρηση. Όπως και να έχει όμως, το παφλαγονικό τυρί αποτελεί μια ιδιαιτερότητα που επιχωριάζει σε αρκετά κωνσταντινουπολικά τραπέζια, τουλάχιστον τον 11ο αιώνα.

Αν τα γαλακτοκομικά προϊόντα ορίζουν το επιπλέον, το εξαιρετικό, στη διατροφή ενός Κωνσταντινουπολίτη, δεν συμβαίνει το ίδιο με τις κοινωνίες που τα παράγουν και τα καταναλώνουν κατά προτεραιότητα. Εκεί το γάλα και τα προϊόντα του υπογραμμίζουν την απόσταση του επαρχιώτη από τον αστικό πολιτισμό, τη χωριατιά του. Το γάλα παράγεται και καταναλώνεται σε συνθήκες σχετικής αγριότητας. Ο Νικήτας Μάγιστρος συνοψίζει την εξορία του και τις συνθήκες που βιώνει υπογραμμίζοντας το γεγονός ότι «πίνει γάλα», ⁵⁷ ενώ σε έναν εγκωμιαστικό λόγο για τον Κωνσταντίνο Μονομάχο, ο Ψελλός περιγράφει τους παφλαγόνες συγγενείς του Μιχαήλ Δ΄ ως «άνδρες ατάλαντους στο λόγο, χωρίς καμία παιδεία, άγευστους κάθε καλού, άνθρωπους που πίνουν γάλα και τρώνε βελανίδια (γαλακτοπόται δὲ καὶ βαλανοφάγοι) και δεν γνωρίζουν παρά να κουρεύουν και να αρμέγουν πρόβατα». ⁵⁸ Το γαλακτοπό-

56. Karpozilos, *The Letters*, επ. 11.14-16.

57. L. Westerink, *Nicetas Magistros. Lettres d'un exilé (928-946)*, Παρίσι 1973, επ. 9, σσ. 75-79, εδώ σσ. 75-77.

58. G. Dennis, *Michaelis Pselli Orationes panegyricae*, Στουτγάρδη – Λειψία 1994, Π.283-302 (σσ. 30-31): «άνδρες ἄμοιροι μὲν λόγου, ἀνήκοοι δὲ παιδείας, ἄγευστοι δὲ παντὸς ἄλλου καλοῦ, γαλακτοπόται δὲ καὶ βαλανοφάγοι, καὶ μηδὲν ἄλλο ἢ κῆραι μὲν εἰδότες τὸ ἐριοφοροῦν, ἀμέλξαι δὲ οὐδατα βαρυνόμενα...». Επίσης, Ευθύμιος Τορνίκης, επ. 4.29-32 [F. Kolovou, "Euthymios Tornikes als Briefschreiber. Vier Briefe des Euthymios Tornikes an Michael Choniates im Codex Buc. Gr. 508", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 45 (1995), σσ. 53-74] αναφορικά με τους κατοίκους της νήσου Κέας: «εἰ μὴ τὴν τοῖς αὐτόθι βαλανοφάγοις τε καὶ γαλακτοπόταις, ὡς οὐδατα θρεμμάτων εἰδῶσι μόνον ἀμέλγειν γάλακτι βαρυνόμενα ἀρχαίους νησιώταις». Ο Νικήτας Χωνιάτης, για να περιγράψει τη δική του εικόνα της μικρασιατικής βαρβαρότητας που φιλοδοξεί να ανέλθει στον θρόνο του Βυζαντίου, διατηρεί τα βελανίδια και αντικαθιστά το γάλα με το λαρδί του Πόντου: «Αυτοί που τραγάνιζαν

ται και *βαλανοφάγοι* ορίζει μια διατροφή στα όρια του πολιτισμού και της βαρβαρότητας, του ανθρώπινου με το ζωικό, και καταδεικνύει μια στοιχειώδη ποιμενική οικονομία. Το πρόβλημα για τον Ψελλό και τους ομοίους του είναι ότι οι άνθρωποι της γαλακτοτρόφου παφλαγονικής βαρβαρότητας διεκδικούν και κατέχουν την κορυφή της κωνσταντινουπολιτικής πολιτικής πυραμίδας.

Στην «πρωτοπρόσωπη» αφήγησή του, ο επίσκοπος Φιλομηλίου, μιας μικρής πόλης της κεντρικής Μικράς Ασίας, χωρίς να οριστεί ως Παφλαγόννας, αλλά γινόμενος φορέας της διατροφικής κουλτούρας του κεντρικού μικρασιατικού οροπεδίου, μετατοπίζει το ενδιαφέρον από τα αιγοπρόβατα στα βοοειδή, για λόγους κατεξοχήν κωμικούς. Άφωνος ως βόδι, αλλά εύγλωττος όσον αφορά τις εξομολογήσεις του «πήραν δὲ καὶ κώθωνας ἐξηρητημένους βόας νέμων ἦν καὶ γάλακτος ἐσθίων, σιτούμενος δὲ καὶ τυρούς ὑπὲρ κόρον». ⁵⁹ Η συγκεκριμένη διατροφή του χαρίζει ένα εντυπωσιακό πάχος, «ὄρᾳς ὅποιας σάρκας ἐξεθρεψάμην, ὄρᾳς ὅπως μέγιστος εἰμὶ καὶ πίων». ⁶⁰ Η αναφορά στο βόδι δεν θα πρέπει να εκληφθεῖ από μόνη της ως μαρτυρία για την ύπαρξη εκτεταμένης κτηνοτροφίας βοοειδών στην περιοχή. Στα συμφραζόμενα του ποιήματος το βόδι επιλέγεται για να καταδείξει τον σωματικό όγκο και τη θλακεία του προσώπου (ίσως κι ένα όνομα πρωταγωνιστή που να αρχίζει από βήτα, όπως Βασίλειος), ενώ δεν λείπουν και οι συγκρίσεις του ήρωα με άλλους αντιπροσώπους του ζωικού βασιλείου (με τράγο ως προς τον πάγωνα, με όνο ως προς τη φωνή κ.λπ.). Στην περίπτωση του, γάλα και τυρί συμβάλλουν στη δημιουργία ενός τερατώδους σώματος (*πελώριος κύκλωψ τις* ⁶¹) κι ενός χαρακτήρα που είναι η ανθρωπόμορφη εφαρμογή ζωικών ενστίκτων και συμπεριφοράς. Το γάλα και το τυρί, στην αυτοσαρκαστική ανάγνωση του επισκόπου Φιλομηλίου, αποκτηνώνουν. Η γαλακτοφόρα και τυροφάγος βαρ-

μέχρι χδες βελανίδια (*δρυόκαρπα*) κι έφεραν ακόμη στο στόμα τους τη γέυση του λαρδιού του Πόντου επιδυμούσαν... τη βασιλεία» (I. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 1975, σ. 498.23-24). Βλ. επίσης Leontsini, “Butter”, σσ. 220-221.

59. S. Mercati, “Ancora intorno a Μιχαήλ γραμματικὸς ὁ ἱερομόναχος”, στο *Collectanea Byzantina*, τόμ. I, Ρώμη 1970, σσ. 121-135 (στο εξής Mercati, “Ancora”), εδώ σσ. 128-131, στ. 27-29. Για τον ποιητή του κειμένου και τη χρονολόγησή του, βλ. M. Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometers. Texts and Contexts*, τόμ. I, Βιέννη, 2003, σσ. 318-319 και Bernard, “Asteiotes”, σσ. 139-140.

60. Mercati, “Ancora”, στ. 30-31.

61. Αυτόδι, στ. 83.

βαρότητα δεν είναι προνόμιο των Παφλαγόνων και των μικρασιατών γειτόνων τους. Οι Βαλκάνιοι παραγωγοί τυριού (Σλάβοι και Βλάχοι), που θα τους αντικαταστήσουν στην αγορά της Κωνσταντινούπολης από τον 12ο αιώνα, μοιράζονται ανάλογες εικόνες επαρχιακής βαρβαρότητας (οι «Βλάχοι» μέχρι και σήμερα).⁶²

Συμπεράσματα

Τα κατεχοχόν πεδία που οριοθετούν την ετερότητα είναι η σεξουαλικότητα, η διασκέδαση και η διατροφή. Αν στην εικόνα των Παφλαγόνων καταργείται η σεξουαλικότητα μέσω του ευνουχισμού τους ή, καλύτερα, γίνεται εκδοχή του παρά φύσιν που γενικότερα τους χαρακτηρίζει, η διασκέδαση και η διατροφή γίνονται το σημειωτικό πεδίο μιας αντιπαράθεσης που στοχεύει στην καρδιά του μεσοβυζαντινού πολιτικού συστήματος. Η Παφλαγονία ως ρητορικός τόπος περιχαράκωνεται με μια σειρά αναφορών που της αποδίδουν μουσικές και διατροφικές ιδιαιτερότητες. Αν τα επίθετα *αγύρτης* και *κατάρατος* στις διάφορες εκδοχές τους εξαντλούν το κεφάλαιο μουσική, όσον αφορά τη διατροφή, η Παφλαγονία αποκτά μεγαλύτερη ποικιλία. Είναι μια κοινωνία του αφύσικου, του πρωτόγονου, του ζωικού, του κατεργασμένου, του βρώμικου και του λιπαρού. Το παφλαγονικό είναι ένα τραπέζι το οποίο παγιδεύει με την ύεια νοστιμιά του και τις γαλακτοκομικές λιχουδιές του, αλλά και μεταβάλλεται σε παγίδα θανάτου. Οι Νορμανδοί, που κατακτούν τη Θεσσαλονίκη το 1181, οδηγούνται, μεταξύ άλλων, στον θάνατο από «τα χοιρινά κρέατα με τα οποία γέμιζαν λαίμαργα την κοιλιά τους»,⁶³ ενώ «η μεγάλη χύτρα γεμάτη παστά χοιρινά κρέατα και λάχανο Φρυγίας, όλα μέσα στο λίπος» είναι το κατεχοχόν «νεκρικό έδεσμα»⁶⁴ (νεκρικής έστιάσεως) που απολαμβάνουν οι νεκροί με ολοφάνερη απόλαυση.

Το παφλαγονικό τραπέζι, έτσι όπως «στρώνεται» στην Κωνσταντινούπολη του 10ου-11ου αιώνα, είναι παράλληλα και εξακολουθητικά ένα σχόλιο

62. Για την αντιμετώπιση των βαλκάνιων παραγωγών γαλακτοκομικών, βλ. Αγγελίδη – Αναγνωστάκης, «Η βυζαντινή δεώρηση», σ. 200.

63. S. Kyriakidis, *Eustazio di Thessalonica. La espugnazione di Thessalonica*, Palermo 1961, σ. 148.27-28 (ελλ. μετάφραση Χ. Μεσσής, *Ιωάννης Καμινιάτης, Ευστάδιος Θεσσαλονίκης, Ιωάννης Αναγνώστης. Χρονικά των Αλώσεων της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2009, σ. 301).

64. Romano, *Timarione*, κεφ. 17, στ. 438-440 και 446-447.

στην αυτοκρατορική αυλή, με την αφυσικότητα, τη λιπαρότητα, τον επαρχιωτισμό της, αλλά και τους κινδύνους που εγκυμονεί για τους διανοούμενούς της. Συγγραφείς όπως ο Μιχαήλ Ψελλός και οι όμοιοί του αξιοποιούν τις δυνατότητες του παφλαγονικού *τόπου*, όταν θέλουν να ειρωνευτούν, να σατιρίσουν, να καταγγείλουν ή απλώς να αστειευτούν με τους αποδέκτες των επιστολών τους.

Δεν είναι τυχαίο ότι στην επιστολογραφία του 12ου αιώνα, που μιμείται τον Ψελλό, ακόμη και η απλή αναφορά στην Παφλαγονία και τη διάλεκτό της, το απαύγασμα της γλωσσικής χυδαιότητας,⁶⁵ μπορεί να προκαλέσει ιλαρότητα στον συγγραφέα και τον αποδέκτη της επιστολής. Σε μια επιστολή του στον ιστορικό Νικηφόρο Βρυέννιο ο Μιχαήλ Ιταλικός γράφει αστειευόμενος: «Μας τρώμαξες με τους στρατιωτικούς όρους, αλλά μας χαλάρωσες με τις παφλαγονικές λέξεις, οδηγώντας κατά κάποιον τρόπο τη διήγησή σου από την τραγωδία στην κωμωδία. Μόλις άκουσα ότι αντί για τον όρο *υποστάτης* χρησιμοποιούν τον όρο *κατηχάριος* ξέσπασα σε γέλια. Πεδάινω στα γέλια μπροστά σε τέτοιες λέξεις, κι εσύ συχνά μου χαρίζεις τέτοια δώρα για να γελάω ακόμη περισσότερο».⁶⁶ Η Παφλαγονία δεν υπάρχει στα λογοτεχνικά σαλόνια της Κωνσταντινούπολης, παρά για να προκαλεί το γέλιο, ένα γέλιο άλλοτε κακό και εξαναγκασμένο, και άλλοτε γάργαρο και απελευθερωτικό.

65. Οι ίδιες κατηγορίες απευδύνονται στους κατοίκους της περιοχής του Φιλομηλίου στο σατιρικό ποίημα του Μιχαήλ Γραμματικού που εξετάσαμε προηγουμένως. Στην περίπτωση αυτή, οι κάτοικοι προφέρουν άσχημα τις ελληνικές λέξεις. Αντί να προφέρουν ξύλον (ksülon, με ερασματική σχεδόν προφορά), προφέρουν ξίλον και αντί να προφέρουν κρύον (krüon), προφέρουν κρίον (στ. 20-21). Για αυτή την πτυχή του ποιήματος, βλ. F. Lauritzen, "Michael the Grammarian's Irony about hypsilon", *Byzantinoslavica* 66 (2009), σσ. 161-168.

66. Έκδοση με γαλλική μετάφραση της επιστολής από τον P. Gautier, *Nicéphore Bryennios, Histoire*, Βρυξέλλες 1975, σσ. 372-374 (= P. Gautier, *Michael Italikos, Lettres et Discours*, Παρίσι 1972, επ. 14). Ο Gautier δεν μεταφράζει τη φράση «*ἀκούσας τὸν παρ' αὐτοῖς ὑποστάτην καὶ τὸν + κατηχάριον +*», την οποία θεωρεί νοσοῦσα. Άλλες αναδιατυπώσεις της φράσης είναι επίσης πιθανές. Θα μπορούσαν οι δύο λέξεις να είναι ανεξάρτητες («*μόλις άκουσα πώς αποκαλούν τον υποστάτη και τον κατηχάριο*») ή να παραπέμπουν σε μια πραγματικότητα όχι πλέον στρατιωτική, αλλά του καθημερινού λεξιλογίου, όπου ο *υποστάτης* θα σήμαινε την πόρτα και το *κατηχάριον* θα ήταν μια παραφθορά του λατινικού *κατηνάριον* (= αλυσίδα). Η τελευταία πρόταση ανήκει στον Στ. Παπαϊωάννου, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για την πολύτιμη βοήθειά του σε όλη τη διάρκεια της έρευνάς μου στο θέμα.

Για τη μεγάλη σιωπηλή πλειοψηφία των Βυζαντινών, αντίθετα, η Παφλαγονία, από τη μια, με τη μουσική, τους χορούς και τα τραγούδια της που τρέφουν ένα φανταστικό με ηρωικά κατορθώματα, και από την άλλη, με τα ύεια εδέσματα και τους γαλακτοκομικούς της πειρασμούς, θα μπορούσε κάλλιστα να ήταν μια χώρα διατροφικών και ψυχαγωγικών «θαυμάτων».